تحقیقی مجلّہ

کھوج

چھیماہی لاہور

مسلسل شمارہ نمبر 66

مدیر

پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد

UNIVERSITY OF THE PUNJAB

شعبہ پنجابی یونیورسٹی اورینٹل کالج لاہور

ISSN: 1992-6545

چھاپہ خانہ : پنجاب یونیورسٹی پریس، لاہور

پتہ : شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی اورینٹل کالج
علامہ اقبال کیمپس، لاہور (پاکستان)

ای میل : info.punjabi@pu.edu.pk

فون/فیکس : 042-99210834

شمارے دا مُل : -/250 روپے پاکستانی، بیرون مُلک 10 امریکی ڈالر

چھیماہی کھوج وچ چھپن والے مقالیاں بارے مقالہ نگاراں دی رائے نال ادارہ کھوج دا متفق ہونا ضروری نہیں .... (مدیر)

چھیماہی کھوج HEC ولوں منظور ہون توں وکھ حکومت دے
مراسلہ نمبر ایس۔او (سی ڈی) 3-75/1/1 مورخہ 2 جنوری 1980ء
دے مطابق سارے پنجاب دے سکولاں تے کالجاں لئی وی منظور شدہ اے۔

تحقیقی مجلّہ

چھیماہی

کھوج

جلد33 | جنوری ۔ جون 2011ء | شمارہ نمبر2

مسلسل شمارہ نمبر 66

مدیر

پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد

نائب مدیر

ڈاکٹر نوید شہزاد

UNIVERSITY OF THE PUNJAB

شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی اورینٹل کالج، لاہور

مقالہ نگار حضرات لئی

1- تحقیقی مجلّہ کھوج وچ اجیہے تحقیقی مقالے چھاپے جاندے نیں جیہڑے پنجابی زبان، ادب تے ثقافت دی ترقی دا سبب بن سکن۔ ایس لئی ضروری اے کہ مقالہ نگار حضرات کھوج دے تحقیقی مزاج نوں سامنے رکھن۔

2- کسے وی مقالے وچ پیش کیتی جان والی رائے مقالہ نگار دی ذاتی رائے سمجھی جائے گی۔ ادارے دا اوہدے نال متفق ہونا ضروری نہیں۔

3- مقالہ نگار حضرات جیہڑی لکھت کھوج وچ چھپن لئی بھجوان، اوہ کسے ہور رسالے یا اخبار نوں نہ گھلن۔

4- کھوج وچ چھاپن توں پہلے ہر مقالے بارے گھٹو گھٹ دو ماہراں دی تحریری رائے (Blind Review) لئی جاندی اے تے ایسے رائے دی روشنی وچ مقالے کھوج وچ شامل کیتے جاندے نیں۔

5- مقالہ نگار حضرات مقالہ کمپوز کر کے پوری احتیاط نال پروف ریڈنگ کرن توں بعد سی ڈی سمیت بھجوان۔

6- مقالہ مناسب خط وچ کمپوز کیتا جاوے تے اصلاح/کانٹ چھانٹ لئی آسے پاسے تے فُٹ نوٹ لئی مناسب تھاں چھڈی جائے۔

7- مقالہ مسلسل تحریر کیتا جاوے تے سارے حوالے آخر اُتے دتے جان۔

8- حوالے تحقیق دے معیاری طریقیاں مطابق دتے جان۔ مثلاً:

لکھاری دا ناں: کتاب دا ناں؛ مقام اشاعت، سن اشاعت، صفحہ نمبر

9- ہر قسم دی خط کتابت تھلے دتے ہوئے پتے اُتے کیتی جاوے۔

مدیر:

مجلّہ کھوج۔ شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی اورینٹل کالج علامہ اقبال کیمپس، لاہور (پاکستان)

E-mail: info.punjabi@pu.edu.pk

Ph&Fax: 042-99210834

بسم الله الرحمن الرحيم

دوئی نعت رسول مقبول والی ، جیندے حق نزول لولاک کیتا
خاکی آکھ کے مرتبہ وڈا دتا ، سب خلق دے عیب تھیں پاک کیتا
سرور ہوئیکے اولیاں انبیاں دا ، اگے حق دے آپ نوں خاک کیتا
کرے اُمتّی اُمتّی روز قیامت ، خوشی چھڈ کے جیُو غم ناک کیتا

سید وارث شاہ

فہرست

اداریہ

معزز قارئین!

مجلّہ کھوج دا تازہ شمارہ حاضر اے۔ ایس شمارے وچ شامل ون سونے موضوعات اُتے لکھے گئے تحقیقی مقالات شامل نیں۔ ہمیشہ دی طرح ایس واری وی کوشش کیتی گئی اے کہ تحقیق دے اعلیٰ معیارنوں قائم رکھدیاں ہویاں اجیہے مقالے کھوج وچ شامل کیتے جان جیہڑے بھرویں معلومات والے ہون۔ سانوں اُمید اے کہ ایہہ تحقیقی مقالے نہ صرف پنجابی زبان تے ادب وچ اضافے دا سبب ہون گے سگوں تحقیق لئی نویں دروازے کھولن دا سبب وی بن سکن گے۔

پچھلے کجھ عرصے توں کجھ دوستاں ولوں ادبی تقریبات دی کارروائی تے کجھ شاعراں ولوں خوبصورت کلام وصول ہو رہیا اے تے نال ایہہ اصرار وی کہ ایہہ سارا کجھ کھوج وچ ضرور شامل کیتا جائے۔ قلمی تعاون کرن دے ایس جذبےنوں صلاہندیاں ہویاں گزارش کراں گے کہ کھوج کیوں جے خالص تحقیق دا پرچہ اے جیہدے وچ پنجابی زبان، ادب تے کلچر بارے تحقیقی تنقیدی مقالے شائع کیتے جاندے نیں، شاعری یا ادبی رپورٹاں نہیں۔ ایس لئی دوست صرف تحقیقی مقالے ای روانہ کرن۔

مقالہ کمپوز ہویا ہووے تے ایہدے نال انگریزی خلاصہ تے CDوی گھلی جائے۔

اُمید اے تہاڈا تعاون جاری رہے گا۔

—— مدیر

تتی رو رو واٹ نہاراں
کڈیں سانول موڑ مہاراں

بندڑے نال نہ کرسیں مندڑا
توڑیں کوجھا کملا گندڑا
لٹک سہائیں صحن سوہندڑا
پوَں پوَں توں جند واراں

(خواجہ غلام فرید)

Khoj
Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Punjab University Lahore (Pakistan)
Vol:66, Jan.-June. 2011, pp 09-30

کھوج
تحقیقی مجلّہ شعبہ پنجابی زبان وادب
پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔جون 2011ء، مسلسل شمارہ66

کافی دا لُغوی تے اصطلاحی ویروا

☆ ڈاکٹر مرزا معین الدین

Abstract

"Kafi" is a well known poetic genre of the Indus Valley. Intellectuals and scholars are divided in their opinions regarding "Kafi" as a word and also as a poetic term. A number of scholars of the languages of the Indus Valley have always considered that the word "Kafi" belongs to the Arabic and the Persian languages. Although the structure and form of the term "Kafi" resembles with Arabic and Persian lexicology but the sense in which this word is used in the Arabic and Persian languages is entirely different from that of used in any of the Indus Valley languages. As a matter of fact, there is no such poetic genre existing in the Arabic of Persian literature. The view point as projected by Shareef Kunjahi and Dr. Sohail Bukhari seems formidable on this issue. According to their research the term "Kafi" in its linguistic and cultural perspectives belongs purely to the Indus Valley. "Kav" is the root in which blossomed into "Kafi" under the influence of the Persian language and became popular as a poetic form "Kafi" into "Kafi" and its eventual status as a poetic genre has been the subject of this research article.

☆ اسسٹنٹ پروفیسر شعبہ پنجابی، گورنمنٹ کالج فار بوائز، ساہیوال

''کافی'' سندھ وادی دی بھرویں شعری ونڈ ہے، جیس دی شعری ریت گھٹوگھٹ اٹھویں صدی عیسوی توں ہُن تائیں رواج وچ ملدی ہے۔ مُڈھ توں اجو کے سمے تائیں حیاتی دے کنے ای رنگاں نوں ایس نے اپنے کلاوے وچ لیا ہویا ہے۔ ایسے پاروں ایہہ شعری ونڈ ہر دور وچ لوکاں دے دلاں نوں ٹنبدی آ رہی ہے۔ ''کافی'' لفظ تے صنف فارسی، اردو، سندھی تے پنجابی زباناں دے لسانیات دے کھوج کاراں لئی اج توڑی اک سوالیہ ہے۔ ہر دانشور نے اپنی ہت موجب ایس لفظ نوں گوکھیا ہے۔ فرہنگِ عمید دے مطابق ''کافی'' عربی زبان دا لفظ ہے، جیس دے معنی ہین:

''پس کننده، بی نیاز کننده۔'' (1)

فرہنگِ آصفیہ دے مطابق ''کافی'' (ع۔صفت) ہے، جیس دے معنی ہین:

''کفایت کرنے والا، مکتفی، وافر، بہت، بس، بھرپور، مُکتا، حسبِ دل خواہ، حسبِ ضرورت، بخوبی اطمینان کے قابل، من مانتا، ایک راگنی کا نام، پنجابی قافیہ،تک بندی، جیسے بُلّھے شاہ کی کافیاں۔'' (2)

فرہنگِ آنندراج وچ ''کافی'' دے معنی ایہہ دسے گئے ہین:

''کافی......بکسر ثالث۔ع۔بس شونده که بدیگری حاجت نگزارند وصنمان کننده ومجازاً بمعنی دانا وکارگزار وکارنده و پیشکار و نام کتابی درعلم فقه و نام کتابی درعلم نحو......در ہندی نام راگنی۔'' (3)

جامع اللغات اردو دے مطابق لفظ ''کافی'' عربی صفت مونث ہے تے ایس دے معنی ہین:

''بہت، وافر، کفی، کافی ہونا، کافیہ (مونث) عربی میں نحو کی ایک کتاب، ''کافی ہندی مونث'' ایک راگنی کی قسم، پنجابی میں ایک قسم کے اشعار۔'' (4)

علمی اردو لُغت (جامع) وچ لفظ کافی نوں ہندی مونث دسیا گیا ہے تے ایس دے معنی ہین:

''ایک قسم کی راگنی، پنجابی میں ایک قسم کی صوفیانہ نظم۔'' (5)

لغتِ اردو وچ لفظ ''کافی'' نوں ہندی مونث دسیا گیا ہے تے ایس دے معنی ہین:

''پنجابی میں ایک قسم کے اشعار۔'' (6)

مہذب اللغات وچ لفظ کافی نوں ہندی مونث دسیا گیا ہے تے ایس دے معنی ہین:

''ایک قسم کی راگنی، قافیہ تک بندی، جیسے بُلّھے شاہ کی کافیاں، پنجابیوں کی زبان۔'' (7)

فرہنگِ تلفظ دے مطابق ''کافی'' لفظ مونث ہے تے ایس دے معنی ہین:

''سندھی، پنجابی اور سرائیکی کی ایک غنائی صنف جس کی کوئی مخصوص ہیئت نہیں عموماً چھندوں یا بیتوں کی شکل میں عارفانہ کلام، نیز وائی موسیقی کا ایک ٹھاٹھ نیز راگ۔'' (8)

جامع سندھی لُغات وچ ڈاکٹر نبی بخش خان بلوچ ہوراں لفظ ''کافی'' داویرواانج کیتا ہے:

● ڪافي ٿ ڪافِيُون ث. (ع قافيه) سنڌي شعر جو هڪ قسم- بيت- ڪلام- گيت- راڳ. هڪ راڳڻيءَ جو نالو. فقراءَ جي رهڻ لاءِ ميوهڻ ۾ خاص اوتارو- هڪ ڪان جو نالو. ڪفايت ڪندڙ- مڪتفي. (ذ. صفت) وافر- گهڻو- جهجهو- ڊگهي- ڊو- من گهريو- پرپورڻ. ڪم لائق جيترو پورو- ٺيڪ- برابر- بس. وزنائتو- موزون- واجب- روا- برحق. ڪارگذار- پيشڪار. (اسم خاص). فقه ۾ هڪ ڪتاب جو نالو. علم ابجد جي هڪ ڪتاب جو نالو.(9)

ڈاکٹر نبی بخش خان بلوچ ہوریں اپنی کتاب ''کافیون'' دے مقدمے وچ لفظ ''کافی'' بارے لکھدے ہن:

سنڌي نظم جي تاريخ ۾، 'قافي' (جنهن کي غلطيءَ سان 'ڪافي' ڪري لکجي ٿو)، قدامت جي لحاظ سان 'ڳاهه' کان پوءِ ٻئي درجي تي آهي.(10)

ڈاکٹر نبی بخش خان بلوچ ہوراں مطابق ایہہ لفظ ''کافی'' کافِ منقوطی نال ''قافی'' ہے۔ ایس نوں غلطی نال ''کافِ تازی'' نال لکھیا جاندا ہے۔ اوہناں اپنی کتاب دی پہلی جلد اُتے عنوان ''کافیون'' لکھیا ہے پر بعد دیاں دوجلداں اُتے ''کافیون'' کافِ تازی دی بجائے کافِ منقوطی نال ''قافیون'' لکھیا ہے۔ ''سندھی زبان دی جامع لُغت'' ایس توں پہلاں دی جوڑی ہوئی ہے، ایس کرکے اوس وچ ''کافی'' دالفظ کافِ تازی دے نال لکھیا ملدا ہے(11) بعد وچ اوہناں ایس نوں عربی شاعری دے اثر ہیٹھ جانیا تے ایس نوں کافِ منقطوی نال ای لکھیا:

> عربي دان سنڌي شاعرن جي مشھوري اھي ھندي
> ھجري ڪمال ٿي، ۽ غالباً انھن شاعرن سنڌي ۾ ھن ڪي شعر
> چيا جھڪي 'ڪافي' جي نالي سان سڏيا ويا.(12)

لُغاتِ فریدی وچ ''کافی'' دے معنی دسے گئے ہین: ''عشقیہ گیت تے غزل۔''(13)

وڈی پنجابی لُغت وچ لفظ ''کافی'' نوں عربی مونث دسیا گیا ہے تے ایس دے معنی دسے گئے ہین:

''کم سر جاون جوگا، لوڑ موجب، بتھیرا، پنجابی شاعری دی اک موضوعاتی صنف، راگنی دی قسم۔''(14)

سرائیکی اردو لُغت وچ ''کافی'' دے معنی دسے گئے ہین: ''سانیٹ، ایک بند۔''(15)

پنجابی اردو لُغت وچ لفظ ''کافی'' نوں عربی مونث دسیا گیا ہے تے ایس دے معنی ہین:

> ''پنجابی شاعری کی ایک صنف۔''(16)

ساہت کوش پربھاشک شبداولی وچ گوردِت سنگھ پریمی ہوریں لفظ ''کافی'' بارے لکھدے نیں:

> ''کافی عربی شبد ہے اتے ایس دے ارتھ ہین: ''بے نیاز کرن والا، اگے اگے چلن والا، گیان والا، لوڑ پوری کرن والا، کاو کھیتر وچ ایہہ گیت دا اوہ استھائی پد ہے۔ جیس دے نال گاون لئی ہور تکاں جوڑیاں جاون، گیت گاون سمے ایہہ تُک گیت وچ وار وار آوَندی ہے۔''(17)

پنجابی کوش دے مطابق لفظ ''کافی'' دے معنی ہین:

> ''کافی'': (عربی) کیفیت، کافی ہونا، بتھیرا ہونا، جنے نال کم سرے، بتھیرا، بہتا، چوکھا، فقہ دی اک کتاب دا ناں واک بودھ دی اک کتاب، کافی سو وافی (اکھان)......''کافی'' اک راگنی جو کافی ٹھاٹھ دی سمپورن راگنی ہے۔ پنجابی دا اک ''کاؤ'' چھند کئی ایس نوں عربی کُفی جیس دی ارتھ پچھے چلناں توں نکلیاں دسدے ہین۔''(18)

مہان کوش دے مطابق لفظ ''کافی'' دے معنی ہین:

> ''کافی'': کفایت کرن والا، سنجم، سنگیہ، کرتا، اک راگنی جو کافی ٹھاٹھ دی

سمپورن راگنی ہے...... گیت دی اک دھارن عربی وچ کافی دے ارتھ پچھے چلن والا اُنجر، انوکامی چھند دا اوہ پداستھائی (رہاؤ) ہووے۔جیس دے پچھے ہورتکاں گاون سمے جوڑیاں جاون اتے جو مُڑ مُڑ گیت دے نال وشرام (وسرام) پرآوے سو کافی ہے۔ایس چھند دا خاص جائیت نہیں ہے...... کئیاں نے تاٹک چھند دی چال نوں ہی کافی دا سروپ دسیا ہے، پر ایہہ صحیح نہیں کیونکہ کافی خاص چھند نہیں ہے۔ کننتو گاون دا اک ڈھنگ ہے۔''(19)

قدرآفاقی ہوراں دے مطابق ''کافی'' دا اصطلاحی مفہوم انج ہے:

''اصطلاح وچ کافی اوہ قطعہ اے جس وچ سُر تال نوں مُکھ رکھ کے گھٹ توں گھٹ لفظاں وچ انگریزی دی نظم ''سانیٹ'' وانگوں اک مکمل تے پوری گل بڑے ڈھکویں تے سگویں ڈھنگ نال کیتی جاندی اے۔''(20)

ڈاکٹر انعام الحق جاوید ہوراں دا آکھنا ہے:

''کافی اک اجیہی نظم نوں کہندے نیں، جیہدے وچ ربی پیار دی دس پائی گئی ہووے۔''(21)

کیفی جام پوری ہوریں ''سرائیکی شاعری'' وچ ''کافی'' بارے اپنے وچار انج دیندے ہین:

''سندھی زبان میں کافی کا ابتدائی نام وائی تھا اور یہ شاہ لطیف بھٹائی کی ایجاد سمجھی جاتی ہے۔''(22)

ڈاکٹر محمد امین ہوریں ''خواجہ فرید......فکر و فن'' وچ لکھدے نیں:

''ایک روایت کے مطابق کافی ایک راگ کا نام ہے، جس میں ''کافی'' گائی جاتی ہے۔ اسی نسبت سے اس صنف کا نام کافی پڑ گیا۔ کافی صوفیانہ شاعری کے لئے مخصوص ہوگئی۔''(23)

پروفیسر دلشاد کلانچوی ''ضلع بہاولپور'' وچ کافی بارے آکھدے ہین:

''مذہبی سرائیکی شاعری کنوں ہٹ کے سرائیکی شاعری دی مقبول ترین صنف کافی ہے۔ ایہہ قدیم کنوں رواج وچ اے۔''(24)

جے آر پوری، ٹی آر شنگاری، ''سائیں بُلّھے شاہ'' وچ اپنے وچار انج دیندے ہین:

''کافی شاعری کی وہ صنف ہے، جس میں شاعر اپنے محبوب کی جدائی کے غم و اندوہ ہجر کی تڑپ ملاپ کی حسرت اور اُس کے وصال سے ملی روحانی تسکین کے بیانات قلمبند کرتا ہے۔ کافی کا اخذ عربی کے لفظ ''کافہ'' سے ہوا ہے، جس کے معنی گروہ کے ہیں۔ پس گروہ کی شمولیت کافی گانے کے لئے ایک ضرورت جز کی سی بن کر رہ گئی ہے۔''(25)

مولا بخش کشتہ ہوریں اپنی رائے انج دیندے ہین:

''کافی چھند دی قسم نہیں سگوں گاون والی کوتا دا ناں اے۔ جس نوں فقیر لوک پریم وچ آ کے گایا کردے سن۔ ایس وچ اک تک دھارنا والی ہوندی اے۔ جس نوں گاون والی منڈلی ہر بند دے آخر وچ دوہراندی اے...... کافی راگ دی اک قسم اے۔''(26)

ڈاکٹر لاجونتی راما کرشنا ہوراں مطابق ''کافی'' توں مراد ہے:

"This name is borrowed from the persian "Kafiya" (meaning rhyme) and is applied to Punjabi Sufi poetry generally, usually it is a poem on the divine attributes and some times in different. Sufi beliefs Kafia are found, and in different chandas, mostly prakrit and in the Ragas of Punjabi musical system."(27)

ڈاکٹر کالا سنگھ بیدی ہوراں ''کافی'' دا اصطلاحی تت انج کڈھیا ہے:

''کافی پد اصل وچ عربی قوافی دا وگڑیا روپ ہے جس وچ پہلوں اک مطلع (ہم قافیہ شعر) اک شعر جاں اک مصرع (تک) ہوندا ہے اتے اس پچھے تن تن چار چار مصرعیاں دے بند ہوندے ہین۔ اس توں علاوہ اردو فارسی غزل وانگ ایہہ ہم قافیہ شعراں دا مجموعہ (اکٹھ) ہوندی ہے۔''(28)

علی عباس جلال پوری ہوریں ''خردنامہ جلال پوری'' وچ لفظ ''کافی'' دی اک وکھری کاڈھ کڈھی ہے:

''ایک روایت ہے کہ اس کا نام ''کامی'' کام سے بمعنی عشق اور ہواؤ ہوس تھا

اور بعد میں ''کافی'' ہوگیا۔ اکثریت کی رائے میں ''کامی'' بمعنی کامل تھا۔
ہندوستان کی موسیقی میں کافی راگ اور ٹھاٹھ بھی ہیں۔'' (29)

علی عباس جلال پوری ہوریں ''کامی'' توں ''کافی'' بنن دی دس پاؤندے ہین، نال ایہہ وی آکھدے ہین کہ اکثریت دی ایس بارے ایہہ رائے ہے، پر کسے اک دا وی حوالہ نہیں دیندے۔ علی عباس جلال پوری ہوراں دے لاگے ''کامی'' توں مراد کامل وی لیا جاندا ہے۔ ایہہ وی ٹھکویں گل نہیں ہے۔ کیوں جے ''ہندی اردو لغت'' دے مطابق ''کامی'' توں مراد ہے:

''چاہ، خواہش، آرزو، ہوس، شہوتِ نفسانی، روح حیوانی، ارادہ، مقصد، سُکھ۔'' (30)

اصل وچ جلال پوری ہوراں جاپانی فلسفے دی اصطلاح ''Kami'' توں ٹپلا کھادا ایس اکھر نوں ''کافی'' دے برابر جانیا تے سٹا ایہہ کڈھیا پئی ''کافی'' لفظ ''کامی'' توں بنیا ہے۔ ایس دی وجہ دوناں دے سانجھے موضوع تاں ہوسکدے ہین ہور کجھ نہیں۔ کشاف اصطلاحاتِ فلسفہ دے مطابق ''کامی'' توں مراد ہے:

''کامی'' لغوی طور پر اس سے مراد ایسی شے ہے جو انسان کو تقدس کے جذبے سے مرعوب یا سرشار کرے، لیکن بعد میں اصطلاح کا مطلب روح، الوہیت یا خدا لیا گیا بدھ مت کنفیوشس مت سے پہلے یہ تصور جاپانی مذہب میں مرکزی حیثیت رکھتا تھا۔'' (31)

''کامی'' دے لفظی تے اصطلاحی معنیاں نوں مُکھ رکھ کے ویکھیئے تاں ایہہ گل اُکّا ای نہیں جچدی پئی ''کامی'' توں ''کافی'' دا لفظ بن گیا ہووے۔ شریف کنجاہی ہوراں دا موقف ہے کہ لفظ ''کافی'' اصل وچ ''کاؤ'' سی جیہڑا اوگڑ کے کافی ہوگیا۔(32)

ہُن تائیں دی بحث توں ایہہ سٹا نکلدا اے (ا) ''کافی'' دا لفظ ''کفٰی''، ''کہف''، ''کیف'' (ب) ''قافیہ'' (ج) ''کاؤ'' توں بنیا ہے۔ کئی دانشوراں ایس نوں موسیقی دی صنف ''کافی'' توں نکلیا وی منیا ہے۔ لوڑ ایس گل دی ہے کہ ایہناں وچاراں نوں اڈ اڈ گوکھیا جائے تاں جے کافی دے لفظی تے اصطلاحی مفہوم بارے کسے سٹے تے اپڑیا جا سکے۔

(ا) ''کافی'' نوں ''کفٰی''، ''کہف'' یاں پھیر ''کیف'' توں منن والے سوجھواناں وچ سبھ توں پہلا ناں قدر آفاقی ہوراں دا ساڈے سامنے آوندا ہے۔ اوہ ''کافی'' نوں عربی دے ''کفٰی''

توں مندے ہین:

''کافی دا لفظ عربی دے ''کفٰی'' نال تعلق رکھدا اے۔جس دے معنی ہین کافی
ہونا، پورا ہونا یاں کفایت کرنا۔''(33)

قدر آفاقی ہوراں اپنی گل نوں پکیائی دیون لئی قرآنِ پاک دی آیت دا حوالہ دتا ہے:

''وکفٰی باللہ شھیدا۔''(34)

قدر آفاقی ہوریں آپ ایس اُتے مطمئن نظر نہیں آوندے مزید کھوج کردے ہوئے اک پاسے ایس نوں سانیٹ نال رلدی ملدی شعری ونڈ دسدے ہین تے دوجے پاسے ''کفٰی'' توں اگیرے پیر دھر دیاں ایس نوں ''کہف'' توں نکلیا دسدے ہین:

''ایہہ لفظ ''کافی'' نہیں سگوں ''کہفی'' اے۔عربی وچ ''کہف'' غار نوں یاں
کھوہ نوں آکھدے نیں۔''(35)

قدر آفاقی ہوراں دا خیال اے پئی اللہ والے لوک دنیا توں الگ تھلگ نکرے لگے رہندے ہین۔ اوہناں نوں سوائے ربّ دی یاد توں ہور کسے نال کوئی تعلق نہیں ہوندا۔ ایس نوں ''کہف ملنا'' آکھیا جاندا ہے۔ ہوسکدا اے ایسے پاروں ایہناں بزرگاں دا کلام ''کہفی'' ہووے جیہڑا بعد وچ ''کافی'' بن گیا ہووے:

''اللہ والے لوک جس اکلاپے وچ رہندے سن، اوہنوں کہف ملنا یاں گوشہ نشینی
ای کہواں گے تے کہف ملن نال تعلق رکھن پاروں ہوسکدا اے کہ ایس خاص
کلام نوں ''کہفٰی'' دا ناں دتا گیا ہووے۔ پھیر ایہہ لفظ وگڑ دا وگڑ دا ''کافی''
بن گیا ہووے۔''(36)

ہُن اسیں ایتھے عربی لُغتاں دے حوالے نال لفظ ''کافی''، ''کفٰی'' تے ''کہف'' دا نتارا کرنا ات لوڑیندا سمجھنے ہاں۔ ''لُغات القرآن'' دے مطابق کافی دے معنی ہین:

''کافِ (کافِی اسم فاعل) وہ جو کافی ہے۔''(37)

المنجد عربی اردو لُغت دے مطابق لفظ ''کافی'' دا ماخذ:

''**کـفٰـی یـکفٰی کِفایةً**...... **الشی ء** معنی کافی ہونا، صفت **کَاف** ......
کـفٰی الشی ءُ فُلاناً۔ کسی چیز پر قناعت کرنا اور دوسری چیز سے بے نیاز ہونا،

کافی کِفَاء وَمُکافاِہ...... الرجلُ، بدلہ دینا، کافی ہونا۔اِکتفیٰ قناعت کرنا، بے نیاز کرنا۔'' (38)

لُغات القرآن وچ مولانا سید عبدالدائم الجلالی ''کفیٰ'' دے معنی ایہہ دسدے ہین:

''کفیٰ: واحد مذکر غایب ماضی معروف (ضرب) صیغہ ماضی کا ہے، لیکن مراد استمراری ہے۔ کفایۃً مصدر بھی ہے اور اسم مصدر بھی۔ بقول امام راغب کفایۃً اُس چیز کو کہتے ہیں کہ جو ضرورت پوری کر دے۔ کفٰی، کفی، ''کفیٰ''، کافی سب کے معنی ضرورت پوری کرنے والا، جس کے بعد کسی کی حاجت نہ رہے۔'' (39)

لُغات القرآن وچ مرزا ابوالفضل بن فیاض ہوریں ''کفی'' دے معنی ''کافی ہونا'' لکھدے ہیں۔ (40) قرآن پاک وچ ایہہ لفظ کئی تھانواں اُتے آیا ہے، جیویں:

وکفٰی باللّٰہ شھیدا (41)**وَکَفَی اللّٰہ المِئوِمنین القتَال** (42)**أَوَ لَم یَکفٰی بِرَ بّکُ أنّہ** (43)**أَلَن یکفِیَکُم أنَ** (44)

اُپراسیں اڈو اڈ لغتاں وچ درج کَفٰی دے معنیاں دا ویروا کیتا ہے۔ ہُن اسیں اکھر ''کھف'' دی ویاکھیا کرنے آں۔ المنجد وچ ''الکھف'' دے معنی ہین:

''پہاڑ میں کھُدا ہوا ایک وسیع گھر، کھوہ، غار...... اور ''کھف'' میں یہ فرق ہے کہ غار چھوٹا ہوتا ہے اور ''کہف'' وسیع ہوتا ہے۔ جائے پناہ۔'' (45)

عربی زبان دیاں لغتاں تے قرآن دیاں لغتاں توں ایہہ گل نتر کے سامنے آوندی ہے پئی ''کافی'' عربی زبان دا لفظ ہے۔ پر ایس دے مفہوم تے لفظی ساخت دا ساڈے دیسی لفظاں تے اوہناں دی ساخت نال کوئی جوڑ میل نہیں ہے۔ عربی زبان وچ شعریاں شعری ونڈیاں پھیر بزرگاں دے کلام لئی کتے نہیں ورتیا گیا۔ عربی زبان وچ کوئی اجیہی شعری ونڈ نہیں ملدی جیس دی صنفی سانجھ پنجابی ''کافی'' نال ہووے۔ ساڈے کھوج کار ''کافی'' توں ایہہ وی سٹا کڈھدے ہین پئی بزرگاں نوں صرف ربّ دی لوڑ ہوندی ہے، ایس لئی جیہڑے گیت اوہ لکھدے تے گاوندے ہین اوہ ربّی پیار وچ رچے ہوندے ہین۔ ایس لئی ایہہ کافی اکھواندے ہین۔ کئی ایہہ نظریہ وی قائم کر دے ہن پئی کافی اجیہا گیت ہے، جیس دے سنن مگروں کسے ہور شے دے سنن دی کوئی لوڑ نہ رہوے، پر ایہہ ساریاں گلاں بھروسے والیاں نہیں جاپدیاں۔ ایہناں باتاں دا شعری ونڈ ''کافی'' نال کوئی جوڑ میل

نظر نہیں آ وندا۔ سریندر سنگھ کوہلی ہوراں وی کفٰی ، کہف وانگوں اک نویں کاڈھ کڈھی ہے۔ اوہ ایس دا ارنبھ ''کیفی'' توں مندے ہین:

> ''عام طور پر دو لفظ کافی اور قوالی ایک دوسرے سے جُڑے ہوئے ہیں۔ معلوم ہوتا ہے کہ کافی کا تعلق کیفی سے ہے۔ جس کا مطلب مست و مخمور شخص ہے۔ کافیاں عام طور پر صوفیوں نے لکھی ہیں جن کو خدا کی محبت کا نشہ ہے۔'' (46)

سید قدرت نقوی ہوراں دے وچار دی سریندر سنگھ کوہلی ہوراں نال رلدے ملدے ہین:

> ''عین ممکن ہے کہ صوفیائے کرام نے اپنے کلام کو عالم کیف کا کلام کہا ہو اور کیف سے نسبت پا کر پہلے کیفی اور پھر کافی بن گیا ہو۔ ......''دائرہ شاہ'' کی خانقاہ میں ایک جگہ کا نام بھی ''کافی'' تھا، جہاں فقراء، حقہ اور سبز بوٹی وغیرہ پیتے تھے۔'' (47)

سریندر سنگھ کوہلی تے سید قدرت نقوی ہوراں دا ایہہ خیال پئی کافی تے قوالی اجیہا کلام، گاون دا ڈھنگ یاں غنائیہ ہے، جیہڑا کیف تے مستی سنن والے اُتے چڑھا دیندا ہے یاں پھر ایہہ پئی اکثر صوفی تے فقیر سبز بوٹی وغیرہ پیندے سن تے عالم مستی وچ جیہڑ یاں گلاں کہندے ہوون گے اوہ ''کیف'' یاں ''کیفی'' سی جیہڑا ''کافی'' دا روپ دھار گیا۔ رہی کیف تے مستی دی گل کلاسیکی موسیقی دا کوئی انگ لے لوو اوہ سنن والے اُتے اپنا اثر ضرور چھڈدا ہے۔ جے موسیقی سُن کے کیف تے مستی طاری نہ ہووے تے پھیر موسیقی بے فائدہ رہوے گی۔

رہی لفظ ''کافی'' دے بنن دی گل۔ ''کیف، کہف تے کیفی'' توں کسے وی ویاکرن اصول دے تحت لفظ کافی نہیں بندا۔ عربی فارسی دے بہت سارے لفظ ساڈی دیسی زباناں وچ رلے ضرور ہین، پر انج شعری صنف دے طور اُتے ورتیون وچ نہیں آئے۔ کیف، سرور تے مستی اک حالت دا ناں ہے، پر ایہہ ضروری نہیں ''کافی'' سُن کے ای ایہہ حالت بندے اُتے طاری ہووے۔

(ب) کجھ کھوجکاراں ایہہ سِٹا کڈھیا ہے کہ ''کافی'' قافیے دی وگڑی ہوئی صورت ہے۔ فرہنگِ آصفیہ (48) تے مُہذب اللغات (49) وچ کافی دا مفہوم ''پنجابی قافیہ تک بندی'' ای دسیا گیا ہے۔ ڈاکٹر کالا سنگھ بیدی ''کافی'' نوں ''عربی قوافی'' دا وگڑیا روپ مندے ہین۔ اوہ کافی دی استھائی نوں مطلع ہم قافیہ شعر آکھدے ہین (50)۔ ڈاکٹر لاجونتی راما کرشنا ہوراں وی کافی نوں لفظ ''قافیہ'' دا وگاڑ آکھیا ہے (51)۔ سندھی زبان تے ادب دے ودوان مخدوم محمد زمان طالب المولیٰ

ہوریں کافی نوں قافیے توں بنیا ای سمجھدے ہن۔''کافی'' نوں قاف منقوطی نال ''قافی'' لکھدے ہین۔کافی نوں ''الکلام المقفٰی'' قافیے والا کلام آکھدے ہین(52)۔عبدالغفور قریشی ہوریں وی کافی نوں عربی قافیے دا وگڑیا روپ ای مندے ہین(53)۔ڈاکٹر نبی بخش بلوچ ہوراں دا آکھنا ہے عربی شاعری دی اصطلاح ''قافیۃ'' تے ''کلمۃ'' ویلا گزرن نال ''قافی وکلام'' یاں ''کافی وکلام'' ہوگیا:

''عربوں کے دورِ حکومت میں سندھی شعراء نے عربی شاعری کی اصطلاحوں ''قافیۃ'' اور ''کلمۃ'' (دونوں کے معنی منظوم کلام، شعر یا عقیدہ کے ہیں) کو اپنایا اور اپنی مخصوص نظموں کو ان ہی ناموں سے موسوم کیا۔ وقت گزرنے کے ساتھ ساتھ یہ قافی و کلام یا کافی و کلام کے ناموں سے مشہور گئیں۔ آج تک یہ دونوں الفاظ ایک ہی معنی میں استعمال ہوتے ہیں۔ ''کافی'' یا ''کلام'' کے مطلع کو تھل بمعنی بنیاد اور باقی ہر ایک شعر کو مصرع کہا جاتا ہے۔''(54)

ایس بحث نوں اگے ٹورن توں پہلاں ''قافیۃ'' دا لغتی تے اصطلاحی ویروا کرنا ات لوڑیندا ہے۔''فرہنگِ عمید وچ ''قافیۃ'' بارے انج دس پائی گئی ہے:

(ع بکسر فا و فتح یا) پشتِ گردن، آخر چیزی واز پی رونده، وکلمۂ آخر بیت یعنی کلمۂ ای کہ شعر بہ آن ختم میشود و اعادہ ءآن در آخر ہر یک از ابیات بعد لازم باشد و در فارسی پساوند و سرواد ھم گفتہ شدہ قوافی جمع۔''(55)

مہذب اللغات وچ ''قافیۃ'' دا مفہوم دسیا گیا ہے:

''عروضیوں کی اصطلاح میں شعر کے آخری کلمے اور آخری حرف کو کہتے ہیں۔ اگر شعر میں ردیف ہوگی تو قافیہ ردیف سے پہلے گا۔اگر ردیف نہیں ہوگی توں قافیہ بہرحال ہوگا۔''(56)

علمی اردو لغت دے مطابق:

''قافیۃ'' دو یا دود سے زیادہ فقروں یا مصرعوں کے آخر میں یکساں حرکات و حروف جو ایسے الفاظ میں واقع ہوں جن میں لفظی یا معنوی اختلاف ہو یا لفظی، معنوی دونوں اختلاف ہوں۔''(57)

عربی، فارسی، اردو تے پنجابی دیاں سبھے لغتاں وچ ''قافیۃ'' دے ایہو معنی دسے گئے

ہین۔ لہذا ایس لفظ دا لغتی تے اصطلاحی تت ایہہ نکلدا اے کہ'' قافیے'' دے معنی پچھے آون والے دے ہین۔ اصطلاح وچ قافیہ لفظاں دی خاص ترتیب دا ناں ہے...... جیہڑے غزل، قصیدے دے مطلع تے مثنوی دے ہر شعر توں علاوہ غزل تے قصیدے دے ہر شعر دے دوجے مصرعے دے آخر تے یاں ردیف دی موجودگی وچ ردیف توں پہلاں آوندے ہین۔ ایہہ لفظ اکو صوتی آہنگ دے مطابق ہوندے ہین۔ آکھیا جاندا اے کہ قافیہ شعر لئی لوڑیندا نہیں، چونکہ ساڈی پرانی شاعری وچ ایس دی پکی ورتوں ملدی ہے، ایس لئی ایہہ شعر دا لازمی انگ بن گیا ہے۔ انگریزی ادب دے اثرات جدوں دے دیسی ادب اُتے گوڑھے ہونے شروع ہوئے ہین، اودوں توں ای قافیے دی پابندی دے خلاف آواز اُچی ہوئی ہے۔ جیس دے سِٹے وچ اجیہی شاعری وجود وچ آونی شروع ہوئی، جیہڑی قافیہ تے ردیف دیاں اوکھیائیاں توں آزاد ہے۔

''قافیہ'' یا'' قافی'' ناں توں کوئی شعری ونڈ عربی، فارسی تے پنجابی ادب وچ موجود نہیں۔ قافیہ وگڑ کے جے'' قافی'' یا'' کافی'' دا روپ دھار گیا گیا ہے تے'' قافیے'' دی مُڈھلی شعری ریت تے اوس دی کوئی نہ کوئی مخصوص شعری ہئیت وی ہونی چاہیدی سی۔ شعری تک بندی وچ قافیے دی ورتوں شعر وچ جان ضرور پیدا کر دیندی ہے تے ایس دے نال شعر دا اثر ودھ جاندا ہے۔ شاعر دی سوچ نوں قافیہ سنواردا ہے۔ اج دے نویں ادبی بھنڈار وچ ایس دی لوڑ نہیں سمجھی جاندی۔ آصف خاں ہوریں مخدوم محمد زمان طالب المولیٰ ہوراں دی کاڈھ بارے اپنی رائے دا انج اظہار کردے ہین:

> ''ایس (الکلام المقفٰی) نوں مُکھ رکھیئے تاں مخدوم محمد زمان طالب المولیٰ ہوراں والی گل ودھیری جچدی ہے، پر ایوں اک ہور اُلجھن پے جاندی ہے کہ کافیاں توں پہلاں پنجابی وچ بابا فرید دے شلوک اتے سندھی وچ گاہ، بیت تے دوہڑے ملدے ہن۔ قافیہ تاں اوہناں وچ وی موجود ہے۔ پھیر اوہناں نوں کافی کیوں نہیں آکھیا گیا۔''(58)

سعید بھٹا ہوریں وی مخدوم محمد زمان طالب المولیٰ تے ہور دوجے سیانیاں دے قافیے توں کافی والی کاڈھ نوں رڈ دے ہن تے آصف خاں ہوراں دی بات نوں ٹھیک مندے ہین(59)۔ جے کلام المقفٰی ای'' کافی'' ہے تے پھیر بابا فرید تے گورو نانک جی دے شلوک تلّو قافیے دی ورتوں

تے ایہناں وچ دی موجود ہے، پر ایہناں توں مراد نہ ''کلام المقفیٰ'' ہے تے نہ ''کافی'' ہے۔ ایہہ بنتر دی پکھوں شلوک یاں دوہڑے اکھویندے ہین۔

فریدا میں جانیا دُکھ مجھ کوں، دُکھ سبھا ایہہ جگ
اُچے چڑھ کے ویکھیا، تاں گھر گھر ایہا اگ

داتیں صاحب سَندِیاں، کیا چلیں تِس نال
اک جاگدے نہ لہیں، اکنا سُتیاں دے اٹھال(60)

☆

ساون رات اہاڑ دِہُ، کام کرودھ دوءِ کھیت
لب وتر دروگ بیو، ہالی راہک ہیت
ہل بی چارُ وِکار من حکمی کھٹے کھاءِ
نانک لیکھے منگی اے اوت جنیدا جاءِ (61)

گل ایتھے مُکدی ہے کہ ''قافیہ'' ہم آواز تے ہم آہنگ لفظاں دا ناں ہے، جیہڑے شعر وچ ترنم پیدا کردے ہین، پر ایہہ شعری ونڈ دا ناں نہیں تے نہ لفظ ''کافی'' ایس توں ہوند وچ آیا ہے۔

(ج) شریف کنجاہی ہوراں دا موقف ہے کہ لفظ ''کافی'' اصل وچ ''کاؤ'' سی جیہڑا روپ وٹا کے ''کافی'' ہوگیا تے شعری ونڈ دے طورا تے ورتیون لگ پیا۔ ایہہ موقف سبھ توں پہلاں اوہناں اپنے مضمون ''پنجابی ادب'' وچ اختیار کیتا، جیہڑا ''پاکستانی ادب'' وچ چھپیا:

> ''شاہ حسین کے کلام کو کافیاں کہتے ہیں۔ یہ اصطلاح بھی اُس دور میں کلام مربوط کے لئے مستعمل ہوگی اور ممکن ہے اس کی اصل ''کاؤ'' ہو جو ''کاؤ'' اور ''کوی'' کے روپ میں شعر اور شاعر کا مفہوم دیتے ہوئے آج بھی موجود ہے۔''(62)

شریف کنجاہی ہوراں ایہو گل اپنے اک ہور لیکھ ''ماہیا تے کافی'' وچ وی دوہرائی ہے:

> ''ایس لفظ دا عربی فارسی ادب وچ ایس حوالے نال نہ ہونا دسدا اے کہ ایہہ عربی فارسی دا لفظ نہیں سی۔ ایہہ اصل وچ ''کاؤ'' سی تے ''کافی'' ایس نوں آکھیا گیا۔ سندھی تے پراچین پنجابی حرف ساکن نہیں سی ہوندا تے اصولاً ایہہ

زیر نال بولیا جاندا ہووے گا۔ تے و،ف اک روزمرہ دی گل اے۔''[63]

شریف کنجاہی ہوراں اپنے موقف دی وضاحت وچ تے سعید بُھٹا ہوراں دے مضمون ''کافی دی ریت''[64] دے جواب وچ اوہناں نوں اک چٹھی 26/جنوری 1997ء نوں لکھی جیس وچ کئی اہم نکتے اٹھائے گئے ہین، متن ملاحظہ کرو:

1۔ ''کافی'' عربی لفظ نہیں تے ناں ایہہ فارسی اے تے ایہہ دوواں زباناں وچ سُر سنگیت دے حوالے نال نہیں ورتیا گیا۔

2۔ ایہہ ''کافیہ'' وی نہیں تے ''کافی'' وی نہیں تے ناں کسے علمی کتاب وچ ''قافی'' نوں کلام المقفی آکھیا گیا ہے تے ایس توں قافیہ والا کلام مراد نہیں لیا جاسکدا تے تہاڈی گل وزنی ایں، جے (ہر) مقفی کلام نوں کافی نہیں آکھیا جاسکدا۔

3۔ کافی نوں اسیں کوئی راگ من وی لیئے تے اوہنوں امیر خسرو تائیں لے وی جایئے تاں وی خسرو جیہے بندے کول کوئی کافی رچنی چاہیدی سی۔ ایہو گل ایس دے راگنی ہوون بارے آکھی جاسکدی اے تے جیویں: تساں وی لکھیا اے ایہہ اجڑویں گل ہے۔

4۔ کافی گاوَن چیز ہے، پر کیہڑی شاعری گاون والی نہیں۔ ہیر گائی جاندی ہے۔ سیف الملوک گائی جاندی ہے تے مرزے وانگوں تناں دی اپنی سُر اے تے ایہناں وچ استھائی دی ہوند ضروری نہیں۔ استھائی دی طرح رہاوَ تے تھل دی مثال نال وضاحت ضروری ہے۔ استھائی مگروں آون والے ہر مصرعے دی آزاد حیثیت توں کیہ مراد اے؟ تے لکن ہر مصرعے دے معنی استھائی نال ای اُگھڑدے نیں۔

5۔ جے بابا نانک کافی دے موڈھی سن تاں گرنتھ صاحب وچ اوہناں ایس ناں نال کیوں نہیں سی لکھیا تے ف دی آواز دے اوہناں کول نہ ہون پاروں اوہناں ایس نوں ''پھ'' لکھیا جا رہیا سی یا ''و'' نال؟

اصل وچ ایہہ کوئی لوک ناں سی، لوک رچناواں دا (میرے خیال وچ) ایس نوں مشہوری شاہ حسین دیاں رچناواں توں ملی پر شاہ حسین وی ایس دا موڈھی نہیں سی تے ناں اوس ایہہ ناں آپ رکھیا سی۔ ایس توں ای جاپدا اے جے ایہہ لوکائی دا دتا ہویا ناں سی تے ایس ونڈ دی لوکائی کول ''ف'' نہیں سی یاں ''پھ'' سی جس توں میں ایدھر ٹُریاں، جے اصل لفظ

کاوی (کاو) سی جس توں کوئی وی سُر یلا بول مراد ہو سکدا ہے۔لوکاں ایس نوں بیتاں دوہڑیاں توں الگ اوس مزاج پاروں رکھیا کیتا جس دی جھلک شاہ حسین دیاں کافیاں وچ ملدی اے:

ربا میرے حال دا محرم توں

یعنی ایہہ رب تے بندے دیاں باہمی گلاں دی شاعری سی جس دی جھلک بابا نانک دے کلام دی ہے سی پر اوہ بابا فرید دے رنگ وچ سی تے اکبری دور دے گورواں شاہ حسین دے کلام نوں نکھیڑی رکھن واسطے ای بڑی دانائی کولوں کم لے کے نانکی رچناواں نوں کافیاں نہ آکھیا تے نہ لکھیا۔ میری ایس گل نوں اگے رکھ کے اپنی سوچ نوں ٹور یا جے۔ سوچ دی زندگی ٹُرن وچ ای ہوندی اے۔'' (65)

شریف کنجاہی ہوراں اپنی چٹھی وچ کئی سوال چکے ہین۔ایہہ سوال اوہناں دانشوراں نوں وی ونگار دے ہین جیہناں نے کافی بارے کھوج لاوندیاں اپروگت تت کڈھے سن۔ پہلا: ''جے نانک ہوریں کافی دے موڈھی سن تاں گرنتھ صاحب وچ ایس ناں نال کیوں نہیں لکھیا گیا۔'' دوجا: پئی ''اصل لفظ کاوی (کاو) سی جیس توں کوئی وی سُر یلا بول مراد ہو سکدا ہے۔''

شریف کنجاہی ہوراں گورو نانک دے حوالے نال جیہڑا سوال اُٹھایا ہے اوس دا اُتر وی سوال وچ ای دے دتا ہے۔ گورو نانک دیو جی ہوراں دے کول ''کافی'' دا اکھر راگ دے لئی ورتیا ملدا ہے۔ ایہہ اکھر اوہناں دے کول تن تھانواں اُتے ملدا ہے۔ ایتھے ایہہ گل گوہ یوگ ہے پئی ایہہ اکھر اوہناں دے سودھنہاراں نے دتا اے یاں اوہناں کول آپوں؟

ا: آسا ''کافی'' محلا......1......گھر 8، اشٹ پدیا(66)

ب: سوہی محلا......''کافی''......گھر(67)1

ج: مارو ''کافی'' محلا......1......گھر 2 (68)

آصف خاں ہوراں دی کھوج مطابق گرنتھ صاحب وچ اٹھ کافیاں ملدیاں ہین:

> ''شاہ حسین ہوراں توں پہلاں گورو صاحبان کافیاں لکھ چکے سن۔ گرنتھ صاحب وچ اٹھ کافیاں لبھدیاں نیں۔ گورو نانک جی دیاں تن، گورو امرداس جی دی اک، گورو رام داس جی دی اک، گورو ارجن جی دیاں دو تے گورو تیغ

بہادر جی دی اک۔ ایہہ کافیاں آسا، سوہی تلنگ تے مارو راگاں وچ ہین۔''(69)

عباد اللہ گیانی ہوراں ''گورو گرنتھ اور اردو'' وچ لفظ ''کافی'' دی املاء ''کاپھی'' لکھی ہے(70)۔ عباد اللہ گیانی ہوراں دے مطابق گرنتھ صاحب وچ اکھر ''کافی'' چھے تھانواں تے لکھیا ملدا ہے(71)۔ دوجی گل شریف کنجاہی ہوراں جیہڑی آکھی پئی لفظ کاوی (کاو) توں ''کافی'' بنیا ہے۔ پنجابی اردو لُغت وچ ''کاوٗ'' دے معنی ہین:

''1۔کوتا، شاعری، نظم، شعر، 2۔کاوسنگرہ ''نظموں کا مجموعہ''۔(72)

شریف کنجاہی ہوراں دا آکھنا ہے ''کاوٗ'' توں کوئی وی سُر یلا بول مراد لیا جا سکدا ہے۔ شعر تے سراں وچ وزن تے آہنگ دی سانجھ ہندی ہے۔ گُرشرن کور جگی ہوراں دی کھوج مطابق:

''کاو: اوس رچنا نوں ''کاوٗ'' کہندے ہین جس دی سرجنا کوی کردا ہے۔ مبدنی کوش کویرد کاری بھاوٗ دا انوسار کوی دُآرا کیتا ہویا کارج ''کاوٗ'' ہے۔ اچاریو ممٹ نے اپنی پُستک کاویو پرکاش وچ کوی کرم نوں ''کاوٗ'' کہیا ہے۔ اس طرح ''کاوٗ'' شبد دی ویاکھیا ''کوٗ'' (کوی) دے سندربھ وچ اُچت ڈھنگ نال ہو سکدی ہے۔ الوکک ورنن نِپُن کوی کرم نوں ''کاوٗ'' کہیا جاندا ہے۔ ''جے کوٗ'' دھاتو توں کوی دی اُتپتی منّی جائے، جس دا ارتھ شبد کرنا، تاں کوی توں بھاو ہے اوہ ویاکتی جو شبد راہیں اپنا بھاو جا ارتھ پرگٹا سکدا ہے۔''(73)

سعید بُھٹا ہوریں ''کاوٗ'' توں کافی بنن دے نظریے بارے آکھدے ہین:

''برصغیر پاک و ہند میں مسلمانوں کی آمد سے قبل بھی یہ لفظ (کاو) شعر و شاعری کے معنوں میں مستعمل تھا۔ کاو سے کافی کا سفر بعید از قیاس نہیں۔''(74)

ڈاکٹر سہیل بخاری ہوراں دا آکھنا ہے:

''حقیقت میں ''کافی'' فارسی زبان کا لفظ ہے اور مصدر کافتن (بمعنی کھودنا چیرنا) سے بنا ہے، جس کا ایک اور روپ ''کاویدن'' بھی اس زبان میں انھیں

معنوں میں مستعمل ہے۔اور یہ ثابت کرتا ہے کہ آریائی زبانوں میں ''وا''،اور ''ف'' کی آوازیں باہم متبادل ہوتی ہیں۔''کاوش'' اور ''کاوکاؤ'' اِسی کے مشتقات ہیں اور تلاش وجستجو کے معنوں میں مستعمل ہیں اور ''کافی'' لفظ جو کھان کی چیز،معدنی، تلاش، چیر کر نکالی ہوئی وغیرہ کے معنی دیتا ہے۔ یقیناً تلاش جستجو سے حاصل کی ہوئی نظم ہی کا بدل ہوسکتا ہے۔سنسکرت الفاظ کوی (شاعر)، کویتا (شاعری) اور کاویہ (نظم) اسی ''کافتن'' یا ''کاویدن'' کے مشتقات ہیں۔''(75)

سید قدرت نقوی ہوریں ڈاکٹر سہیل ہوراں دے وچاراں نال اختلاف کر دے ہین۔ اوہناں دی رائے ہے پئی بھانویں سنسکرت تے فارسی دی ڈھیر لفظالی آپو وچ سانجھ رکھدی ہے۔ ممکن ہے مفہوم وی اکو جیہا ہووے پر ''کافی'' بارے جو گلاں ڈاکٹر سہیل بخاری ہوراں کیتیاں ہین اور چجویاں نہیں جاپدیاں:

''کافتن'' (کھودنا) سے ''کافی'' بمعنی نظم مراد لینے پر کوئی قرینہ دلالت نہیں کرتا، کیونکہ ''کاف'' (امراز کافتن) کے ساتھ ''ی'' کا الحاق کن معنی میں متعین کیا جا سکتا ہے۔...... سنسکرت میں ''کوی'' جس کے معنی ''ہمہ دان'' ذہین، طباع، ہشیار،عقل مند،غور وفکر کرنے والا، پُر خیال، قابلِ تعریف، شاعر کے ہیں۔اس کا مادہ ''کوُ'' بمعنی بیان کرنا، ترکیب دینا،تصنیف کرنا (نظم وغیرہ) تصویر بنانا، رنگین بنانا ہے۔اس سے کویتا (شاعری) اور ''کاویہ'' نظم مشتق ہیں۔کویتا اور ''کاویہ'' کے معنی بھی کوی کی طرح اور بھی ہیں۔ بہر حال ''کافتن''، ''کاویدن'' اور سنسکرت ''کوُ'' میں معنی کا اختلاف ہے اور یہ دونوں ایک نہیں ہیں۔''(76)

شریف کنجاہی ،گورشرن کورجگی تے ڈاکٹر سہیل بخاری ہوراں دی گل گوہ گوچری ہے۔ ''کاوُ'' ای ''کافی'' دی اصل ہے۔ پرانے ویلے ''ف'' دی تھاں ''پھ'' نال لکھی گئی ہونی۔ پرانے ہتھ لکھتی کھرڑے وی ایس گل دی گواہی دیندے ہین۔

ڈاکٹر سہیل بخاری ہوراں دی ایہہ گل گوہ گوچری ہے کہ ''وُ'' دا سنسکرت توں فارسی وچ ''ف'' نال وٹاندرا ہو جاندا ہے۔''کاوُ'' پرانے ویلے توں ای شاعری لئی ورتوں وچ ہے۔کو،کوی،

تے کو یتا وی ایس توں ای ہین ''و''، ''ف'' نال سنسکرت توں فارسی وچ لسانی وٹاندرا کر کے ''کافی'' ہو گئی۔ اوسے طرح شعر دے معنیاں وچ ورتی گئی تے ہولی ہولی اوس نے اک صنفی سیہان بنالئی۔ عربی فارسی نال ایس دا کوئی سمبندھ نہیں ہے۔ ایسے طرح جے ''شبد'' ول دھیان ماریئے تے ایس دے معنی، اکھر، لفظ دے ای ہین پر شبد نے وی لفظ توں ہٹ کے شعری صنف دے طور اُتے اپنی سیہان بنائی۔ ''کافی'' شعر دی صنف ای نہیں سگوں موسیقی دی صنف وی ہے، پر ایہناں دوواں صنفاں وچ لفظی توں اڈ ہور کوئی سانجھ گوڑھی نہیں ہے۔

اکھر دی ہوند دے پچھوکڑ وچ سیاسی، مذہبی تے معاشرتی عوامل ہوندے ہین۔ جیوں جیوں اکھر ورتارے وچ آوندے جاندے ہین، اپنی سیہان ویبی رہتلی طور اُتے پکی کر دے تے ادبی روایت دا حصہ بندے جاندے ہین۔ جدوں ویب وچ تبدیلی آوندی ہے لفظ دی ساخت تے معنی اُتے وی اثر پاوندی ہے۔ سندھ وادی دے سینے اتے کئی ویب پنگرے تے مٹ گئے پر اپنی ہوند دے نشان چھڈ گئے۔ ''کاؤ'' توں ''کافی'' تک دے پندھ وچ وی کئی وسیباں دا اثر پیا ہویا ہے۔ ''کاؤ'' توں ''کافی'' تک اپڑدیاں ایس لفظ تے صنف نے کئی بانے بدلے، پر اک شے، موضوعیت تے سندھ وادی دے تہذیبی رچاؤ وچ کوئی تبدیلی نہیں آئی۔ ''وحدت الوجود'' دا فلسفہ ''کافی'' وچ تہذیبی، عمرانی، سیاسی تے مذہبی طور اُتے گھنیا ملدا اے۔ ایہو کارن ہے ہوند توں اجو کے سمے تائیں ایہہ شعری ونڈ نروئی ہے۔

O

حوالے تے حاشیے

1۔ حسن عمید: مرتب۔ فرہنگِ عمید؛ انتشارات امیر کبیر، تہران 1349 خورشیدی، ص 994

2۔ سید احمد، دہلوی، مولوی، مرتب: فرہنگِ آصفیہ؛ سنگِ میل پبلیکیشنز، لاہور 1986ء ص 424

3۔ شاد، محمد بادشاہ، مرتب: فرہنگِ آنند راج؛ (جلد پنجم ک۔ل) انتشارات کتاب خانہ خیام، تہران 1335 خورشیدی، ص 3342

4۔ عبدالحمید، خواجہ، مرتب: جامع اللغات اردو؛ جلد دوم، جامع اللغات کمپنی، لاہور، س ن، ص 52

5۔ وارث سرہندی، مرتب: علمی اردو لغت جامع؛ علمی کتاب خانہ، لاہور 1979ء ص 1097

6۔ بدخشانی، مقبول بیگ، مرزا، مرتب: لُغت اردو؛ مرکزی اردو بورڈ، لاہور 1969ء ص299

7۔ مہذب لکھنوی، پدم شری، حضرت، مرتب: مہذب اللغات؛ جلد نہم، منصور نگر نیا محل، 1975ء ص11

8۔ حقی، شان الحق، مرتب: فرہنگِ تلفظ؛ مقتدرہ قومی زبان، اسلام آباد پہلی وار 2002ء ص753

9۔ نبی بخش، ڈاکٹر، بلوچ، خان، مرتب: جامع سندھی لُغات؛ جلد چوتون، سندھی ادبی بورڈ، جام شورو، حیدر آباد 1985ء ص1982

10۔ نبی بخش، ڈاکٹر، بلوچ، خان، مرتب: کافیون؛ جلد پھریون، سندھی ادبی بورڈ، جام شورو، حیدر آباد 1985ء ص1

11۔ نبی بخش، ڈاکٹر، بلوچ، خان، مرتب: جامع سندھی لُغات؛ جلد چوتون، ص1982

12۔ نبی بخش، ڈاکٹر، بلوچ، خان، مرتب: کافیون؛ جلد پھریون، ص1

13۔ عبدالحق، ڈاکٹر، مہر، مرتب: لُغات فریدی؛ سرائیکی ادبی مجلس، بہاولپور پہلی وار 1984ء ص68

14۔ اقبال صلاح الدین، مرتب: وڈی پنجابی لُغت۔ پنجابی توں پنجابی؛ تیجی جلد، عزیز پبلشرز، لاہور پہلی وار 2002ء ص2001

15۔ اینڈریو جیکس، مرتب: سرائیکی اردو لُغت، ترتیبِ نو؛ شوکت مغل، جھوک پبلشرز، ملتان 2003ء ص289

16۔ تنویر بخاری، مرتب: پنجابی اردو لُغت؛ اردو سائنس بورڈ، لاہور 1989ء ص1108

17۔ جگی، رتن سنگھ، ڈاکٹر، مرتب: ساہت کوش، پربھاشک شبداولی؛ پبلی کیشنز بیورو، پنجابی یونیورسٹی، پٹیالہ پہلی وار 1989ء ص408

18۔ پنجابی کوش؛ پہلی جلد، بھاشا وبھاگ، پنجاب، پٹیالہ تیجی وار 1990ء ص27-426

19۔ کاہن سنگھ، بھائی، مرتب: مہان کوش؛ بھاشا و بھاگ، پنجاب، پٹیالہ: چوتھی وار 1981ء ص319

20۔ اقبال صلاح الدین، مرتب: لعلاں دی پنڈ؛ عزیز پبلشرز، لاہور پہلی وار 1973ء ص488

21۔ جاوید، انعام الحق، ڈاکٹر: پنجابی ادب دا ارتقاء؛ اکادمی ادبیات پاکستان، اسلام آباد 1990ء ص462

22۔ کیفی جام پوری: سرائیکی شاعری؛ بزم ثقافت، ملتان 1969ء ص125

23۔ محمد امین، ڈاکٹر: خواجہ فرید۔۔ ’’فکر و فن‘‘؛ سرائیکی ادبی بورڈ، ملتان 2001ء ص18

24۔ دلشاد کلانچوی، پروفیسر: ضلع بہاولپور؛ پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، (لاہور 1997ء ص281

25۔ جے آر پوری، ٹی آر شنگاری، مرتب: سائیں بُلھے شاہ؛ فکشن ہاؤس، لاہور 1990ء ص203

26۔ کشتہ، مولا بخش، میاں، مرتب: پنجابی شاعراں دا تذکرہ؛ عزیز بکڈپو، لاہور 1988ء ص21

27- Lajwanti Rama Krishna: Punjabi Sufi poets; Oxford Univeristy press, india (Calcutta)1938) p.23

28۔ کالا سنگھ، ڈاکٹر، بیدی، مرتب: کافیاں خواجہ غلام فرید؛ پنجابی یونیورسٹی، پٹیالہ 1977ء ص44

29۔ علی عباس، جلال پوری: خرد نامہ جلال پوری؛ خرد افروز، جہلم 1993ء ص207

30۔ اصغر، راجیسور راؤ، راجہ، مرتب: ہندی اردو لغت؛ مقتدرہ قومی زبان، اسلام آباد 1993ء ص348

31۔ سی۔اے قادر، پروفیسر، اکرم رانا: کشاف اصطلاحات فلسفہ؛ بزمِ اقبال، لاہور پہلی وار 1994ء ص244

32۔ احسن، عبدالشکور، مرتب: پاکستانی ادب؛ ادارہ تحقیقاتِ پاکستان دانشگاہِ پنجاب، لاہور پہلی وار 1981ء ص190

33۔ اقبال صلاح الدین: لعلاں دی پنڈ؛ ص488

34۔ سورت نساء، آیت، 79، ’’رب دی گواہی ای کافی ہے‘‘

35۔ اقبال صلاح الدین: لعلاں دی پنڈ؛ ص488

36۔ اقبال صلاح الدین: لعلاں دی پنڈ؛ ص488

37۔ ابوالفضل، بن فیاض، مرزا، مرتب: لُغات القرآن؛ مکتبہ عالیہ، لاہور 1978ء ص324

38۔ المنجد عربی اردو؛ دارُالاشاعت، کراچی 1975ء ص88-887

39۔ عبدالدائم الجلالی، سید، مولانا، مرتب: اللغات القرآن؛ جلد پنجم ندوۃ المصنفین، دہلی 1961ء ص162

40۔ ابوالفضل، بن فیاض، مرزا، مرتب: لُغات القرآن؛ ص324

41۔ سورت 13: آیت 43، ’’شہادت دے لئی خدا کافی ہے‘‘

42۔ سورت 33: آیت 23، ''لڑائی وچ مومنین لئی خدا کافی ہے''۔

43۔ سورت 41: آیت 53، ''کیہہ ایہہ کافی نہیں کہ تیرا پروردگار......''

44۔ سورت 3: آیت 12، ''کیہہ ایہہ تہاڈے لئی کافی نہیں......''

45۔ المنجد عربی اردو؛ ص 899

46۔ کامل قریشی، مترجم: بُلھے شاہ؛ فکشن ہاؤس، لاہور 2004ء ص 41

47۔ قدرت نقوی، سید: لسانی مقالات؛ حصہ اوّل، مقتدرہ قومی زبان، اسلام آباد پہلی وار 1988ء
ص 23

48۔ سید احمد، دہلوی، مولوی، مرتب: فرہنگِ آصفیہ؛ ص 424

49۔ مہذب لکھنوی، پدم شری، حضرت، مرتب: مہذب اللغات؛ جلد نہم، ص 11

50۔ کالا سنگھ، ڈاکٹر، بیدی، مرتب: کافیاں خواجہ غلام فرید؛ ص 44

51۔ Lajwanti Rama Krishna, Punjabi Sufi Poets, p. 23

52۔ طالب المولیٰ، محمد زمان، مخدوم: کافی؛ بزمِ طالب المولیٰ، ہالہ 1962ء ص 11

53۔ عبدالغفور، قریشی: پنجابی ادب دی کہانی؛ عزیز بکڈپو، لاہور پہلی وار 1972ء ص 79

54۔ احسن، عبدالشکور، مرتب: پاکستانی ادب؛ ص 252

55۔ حسن عمید، مرتب: فرہنگِ عمید، ص 891

56۔ مہذب لکھنوی، پدم شری، حضرت، مرتب: مہذب اللغات، جلد نہم، ص 11

57۔ وارث سرہندی، مرتب: علمی اردو لغت، جامع، ص 1066

58۔ محمد آصف، خاں: نِک سُک؛ پاکستانی پنجابی ادبی بورڈ، لاہور پہلی وار 1992ء ص 87

59۔ سعید بُھٹا، '' کافی دی ریت تے سبھا''، تماہی پنجابی ادب، لاہور: جلد نمبر 9 شمارہ نمبر 36،
اکتوبر۔۔دسمبر 1995ء، ص 46-45

60۔ محمد آصف، خاں، مرتب: آکھیا بابا فرید نے؛ پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، لاہور پہلی وار 1978ء
ص 226,262

61۔ سیتل، جیت سنگھ، ڈاکٹر، مرتب: کلام نانک مع فرہنگ؛ بھاشا وبھاگ، پنجاب، پٹیالہ 1971ء
ص 707

62۔ احسن،عبدالشکور،مرتب: پاکستانی ادب؛ ص190

63۔ شریف کنجاہی،''ماہیا تے کافی''، تماہی پنجابی ادب، لاہور: جلد نمبر10، شمارہ نمبر38، اپریل۔جون1996ء،ص10

64۔ ''کافی دی ریت'' سعید بُھٹا ہوراں دا مضمون تماہی پنجابی ادب، لاہور دے شمارے اکتوبر۔ دسمبر1995ء شمارہ نمبر36 وچ چھپیا۔سعید بُھٹا ہوراں جدوں''سانجھ وچار'' مرتب کیتی1997ء وچ ایس مضمون نوں کجھ گھاٹے وادھے نال''کافی دی ریت تے سبھا'' دے سرنانویں ہیٹھ چھاپیا۔سعید بھٹا ہوراں دے ایسے مضمون نوں ڈاکٹر انعام الحق جاوید ہوراں''پنجابی زبان و ادب کی مختصر تاریخ'' جیہں نوں مقتدرہ قومی زبان نے چھاپیا وچ اردو روپ دے کے رلایا۔

65۔ چِٹھی شریف کنجاہی، بنام سعید بُھٹا، (ہتھ لکھتی) مملوکہ: سعید بُھٹا، لکھتی ورہا1997ء

66۔ سیتل، جیت سنگھ، ڈاکٹر،مرتب: کلام نانک مع فرہنگ؛ ص355

67۔ ایضاً ص561

68۔ ایضاً ص745

69۔ شاہ حسین؛ مجلس شاہ حسین، لاہور1967ء ص124

70۔ گیانی،عباداللہ: گوروگرنتھ اور اردو؛ مرکزی اردو بورڈ، لاہور پہلی وار،1966ء ص173

71۔ ایضاً ص173

72۔ تنویر بخاری،مرتب: پنجابی اردو لُغت ؛ ص1112

73۔ جگی، رتن سنگھ، ڈاکٹر،مرتب: ساہت کوش؛ پربھاشک شبداولی،ص36-335

74۔ جاوید،انعام الحق، ڈاکٹر،مرتب: پنجابی زبان وادب کی مختصر تاریخ؛ مقتدرہ قومی زبان، اسلام آباد 1997ء ص328

75۔ سہیل بخاری، ڈاکٹر،''الفاظ کا مطالعہ''، اوراق، لاہور: جلد نمبر1، شمارہ خاص نمبر1، 1966ء، ص234

76۔ قدرت نقوی، سید: لسانی مقالات؛ حصہ اول،ص24-23

Khoj
Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Punjab University Lahore (Pakistan)
Vol:66, Jan.-June. 2011, pp 31-46

کھوج
تحقیقی مجلّہ شعبہ پنجابی زبان وادب
پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔جون 2011ء، مسلسل شمارہ 66

برٹش لائبریری لندن وچ موجود سی حرفی مدح غوث دا قلمی نسخہ

☆ پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد

Abstract

Shah Jahan Muqbal is the great poet of Punjabi, whose poetry has been employed by Waris Shah in his creation "Heer", linguistically and technically. This article introduces a manuscript "Madah Ghose" by Muqbal which is available in British Library London. Though some manuscripts of this poem are found at different places but this one is oldest manuscripts. In This research article, writer theorise that this is the first literary effort of the Muqbal.

کئی معروف پنجابی شاعراں دی طرح شاہ جہاں مقبل دے حالات بارے جانکاری دے حوالے نال پنجابی دے تذکرے تاریخاں خاموش نظر آؤندے نیں حالانکہ ہیر رانجھا دی داستان دے حوالیوں مقبل کسے تعارف دا محتاج نہیں۔ نقاد تے محقق ایس حقیقت توں وی چنگی طرح واقف نیں کہ وارث شاہ ورگے عظیم شاعر دے شہرہ آفاق رومانوی قصہ ہیر دی تخلیق سمے جے کسے شاعر

☆ چیئرمین شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی اوری اینٹل کالج، لاہور

دی شعری کاوش وارث دے پس منظر وچ پوری طرح موجود رہی اے تے اوہ شاہ جہاں مقبل دی ہیر اے جیہدے توں وارث شاہ نے نہ صرف قصے دی حد تیکر فائدہ اٹھایا سگوں واقعات، کرداراں تے پنجاب دے روایتی ماحول تے لسانی حوالے توں وکھ وزن بحر دے حوالے نال وی جیہڑا لابھ چکیا اے اوہ کسے توں لُکیا چھُپیا نہیں۔ اج جیہنوں اسیں وارث شاہی بحر کہنے آں اوہ وی پنجابی شاعری وچ سب توں پہلے باقاعدہ مقبل کول ای نظر آوندی اے۔ وارث شاہ نے اپنی علمی تے ادبی سیانف نال نہ صرف مقبل دی ایس بحرنوں ''وارث شاہی بحر'' بنا لیا اے سگوں ایس نوں سدا دی حیاتی دے چھڈی اے۔

شاہ جہاں مقبل کدوں تے کتھے جمیا، کدوں تے کتھے فوت ہویا ایہدا ٹھک سر کسے نوں کوئی پتا نہیں بلکہ اوہدی شاعری توں صرف اینا پتا لگدا اے کہ اوسدا ناں شاہ جہان تے تخلص مقبل سی:

تخلص ایس فقیر دا مقبل ہے مشہور ایہہ عاجز ہے بھائیو اکھیں تھیں معذور [(1)]

اوہ اٹھارویں صدی عیسوی / بارھویں صدی ہجری وچ زندہ سی۔[(2)] ہن تک اوہدیاں صرف تن کتاباں دستیاب ہوئیاں نیں: 1- ہیر، 2- جنگنامہ، 3- مدح غوث۔ اوہدیاں ایہہ تنوں کتاباں چھپ چکیاں نیں۔

ہیر مقبل ڈاکٹر فقیر محمد فقیر نے مرتب کر کے پنجابی ادبی اکیڈمی ولوں چھاپی۔ جنگنامہ ڈاکٹر شہباز ملک ہوراں مرتب کیتا تے تاج بک ڈپو نے چھاپیا۔ مقبل دی سی حرفی مدح غوث بارے وی ایہو پتا لگدا اے کہ:

> ''شمشیر سنگھ اشوک ہوراں ایہہ مدح اک ہتھ لکھت نسخے نوں جیہڑا سمت بکرمی 1912 دا لکھیا اے گورمکھی روپ وچ اپنی کتاب مقبل رچناولی وچ 1961ء وچ شائع کر دتا پر فارسی رسم الخط وچ ایہہ مدح ایدوں پہلاں 1872ء وچ لاہوروں مدح پیرزال، مدح مقبل کلمہ طیب دے ناں تے 1874ء وچ لاہوروں ای چراغدین سراجدین کشمیری بازار ولوں جیہدے وچ ''نعت'' تے ''چرخہ'' وی شامل اے لاہور دے حافظ محمد الدین اینڈ سنز نے 1911ء وچ شائع کیتی۔ ایدوں مگروں 1925ء وچ ملک دین محمد اینڈ سنز نے لاہوروں تے فیر لاہور توں ای ملک بشیر تے جے ایس سنت سنگھ اینڈ سنز نے بناں تاریخ تے سن چھاپی۔[(3)]

ایہہ فیصلہ کرنا بہت مشکل اے کہ ایہناں تناں وچوں اوہدی پہلی تخلیق کیہڑی اے۔ البتہ

جیہڑی فنی پختگی اوہدے جنگ نامہ امام حسین تے قصہ ہیر وچ وکھالی دیندی اے۔ اوہ سی حرفی مدح غوث وچ نہیں اے جیہدے توں ایہہ قیاس کیتا جا سکدا اے کہ ایہو سی حرفی مقبل دی پہلی شعری کاوش ہووے گی۔ ایس مقالے وچ اسیں ایس سی حرفی دے اوس نادر تے نایاب قلمی نسخے بارے گل بات کراں گے جیہڑا سانوں لندن وچ قیام دے دوران برٹش لائبریری دے اورینٹل سیکشن وچ ویکھن دا اتفاق ہویا۔

سی حرفی مدح غوث دے مذکورہ مخطوطے دا تعارف پیش کرن توں پہلاں ایس حقیقت دی دس پانا ضروری اے کہ شعبہ پنجابی پنجاب یونیورسٹی دے تحقیقی مجلّہ چھیماہی کھوج دے خصوصی شمارہ 'قلمی نسخہ نمبر' وچ ایس سی حرفی دے چار قلمی نسخیاں دی دس پائی گئی اے۔ پہلا قلمی نسخہ پنجاب یونیورسٹی لائبریری وچ، دوجا نسخہ کتابخانہ گنج بخش اسلام آباد وچ، تیجا نسخہ ڈاکٹر احمد حسین قریشی قلعداری ہوراں دے کتب خانہ گجرات وچ تے چوتھا قلمی نسخہ لاہور قلعہ دے میوزیم وچ محفوظ سی پر ہُن ایس کتب خانے دے مخطوطے ایتھے موجود نہیں۔

برٹش لائبریری لندن والا نسخہ

سی حرفی مدح غوث دا ایہہ قلمی نسخہ 14 x 23 سم سائز دے کل 7 ورقیاں اُتے مشتمل اے۔ ایہدا نمبر PTSS PANJ-B31 اے۔ کاغذ موٹا تے خط نستعلیق درمیانہ اے۔ ڈاکٹر شیکل دے مطابق ایہہ مخطوطہ 1200ھ/ 1786ء دا لکھیا ہویا اے۔ پہلے ورق اُتے شنگرفی روشنائی نال درج اے:

مدح شریف صاحب دستگیر

یا فتاح کشائیند   بکشا دل بند

ربِّ یسر   بسم اللہ الرحمٰن الرحیم   تم بالخیر

پہلے ورق اُتے متن دیاں صرف 9 سطراں نیں۔ اگوں کسے ہور قلمی نسخے دے صفحے لگے ہوئے نیں جدوں کہ اگے جا کے ورق 9 توں باقی متن شروع ہوندا اے تے ہر صفحے اُتے 10، 11 سطراں نیں۔

راقم نے ایس دے مطالعے دے دوران برٹش لائبریری دے متعلقہ سیکشن انچارج نوں ایہہ نشاندہی کیتی کہ مقبل دی سی حرفی دا متن اک جگہ رکھن دی بجائے درمیان وچ کسے ہور قلمی نسخے دے ورقے نتھی ہو گئے نیں تے ایہہ غلط اے۔ پہلے ورقے نوں ورق 9 دے شروع وچ لگایا جائے تے سی حرفی دا پورا متن پڑھیا جا سکدا اے۔ ایہدی تصحیح دا اوہناں وعدہ کیتا تے ایس غلطی

دی نشاندہی دا شکریہ وی ادا کیتا۔

ابتدائی بند

الف: انبیاء نال خدائے ولوں جبرائیل سوال جواب کیتا (ورق 1۔الف)
دستگیر نوں اپنا بھیت دتا اوس وحی توں چا حجاب کیتا
کُل اولیاں دے کندھے قدم تیرا تیرے قُرب دا کس حساب کیتا
میراں بوہڑ خدائے دا واسطہ ہے مقبل حادثہ مار خراب کیتا

آخری بند

ی: یاد نبی دی کیمیا ہے ہور ، سارے ذکر بیکار ہوئے (ورق 14۔الف)
دین نبی کریمؐ دا من لیا ، کفر کافری تھوں بیزار ہوئے
ابا بکرؓ تے عمرؓ عثمانؓ علیؓ اساں چوہاں دے خدمتگار ہوئے
دستگیر دی دوستی مقبلے نوں بیڑے ظاہری باطنی پار ہوئے

سی حرفی دے موضوعات

ایہہ سی حرفی بنیادی طور تے حضرت شیخ عبدالقادر جیلانیؒ (غوث پاک) نال عقیدت دے اظہار دے طور تے لکھی گئی اے۔ خاص گل ایہہ اے کہ حضور غوث پاکؒ دے مختلف القابات نوں شعراں دی زینت بنایا گیا اے۔ جیویں دستگیر محی الدین، میراں محی الدین، سلطان محی الدین، مخدوم محی الدین، فقیر محی الدین، غنی محی الدین، شریف محی الدین، بادشاہ محی الدین، محبوب محی الدین، قطب ربانی، محبوب سبحانی، غوثِ شاہ جیلانی، شاہ شاہاں، غوث پاک، گنج بخش۔

ایسے طرح ایہناں القابات دے حوالیاں نال غوث پاک نال اپنی عقیدت، چاہت، محبت دے سر صدقے دین دنیا دی کامیابی نوں اپنی تمنا تے ارمان بنایا گیا اے۔ جیویں ایہہ بند ویکھو:

د: دولتاں نعمتاں بخش مینوں ننگ بھُکھ دے وس کیہ پاونا ہیں (ورق 10۔الف)
تیرے فضل دا کجھ شمار ناہیں بنے ڈبیاں بیڑیاں لاونا ہیں
میراں جس ول قہر دی نظر کریں اوسنوں خاک دے نال رلاونا ہیں
مقبل جہیاں پَیر پیادیاں نوں بندہ پروار تخت بہاونا ہیں

نسخہ مدح غوث دی اہمیت

ایس حقیقت توں انکار نہیں کیتا جاسکدا کہ وارث شاہ نے ہیر دا قصہ 1180ھ/ 1766ء

وچ مکمل کیتا، جیہدا اظہار اوہ خود انج کردا اے:

1180
سن یاراں سے اسیا نبی ہجرت لمے دیس دے وچ تیار ہوئی
1823
اٹھاراں سو تریہیاں سمتاں دی راجے بکرما جیت دی سار ہوئی (4)

جدوں کہ شاہ جہان مقبل اوستوں کوئی 25/30 ورھے پہلے ہیر دا قصہ مکمل کر چکیا سی۔ (5) وارث شاہ دی ہیر دا مطالعہ ایس حقیقت دی دس پاندا اے کہ وارث شاہ نے اپنے قصے دی بنیاد مقبل دے قصے اُتے ای رکھی اے۔ اوہ مقبل کولوں لسانی تے فنی حوالیوں بہت حد تک متاثر وی اے۔ ایسے دا نتیجہ اے کہ وارث شاہ دی ہیر وچ کِنے ای مصرعے مقبل دے نیں جیہناں نوں وارث شاہ نے سدھا سانواں اپنے کلام وچ ورت لیا اے یا فیر تھوڑی بوہت لفظی تبدیلیاں دے نال نویں مصرعے دی شکل دے دتی اے۔ مثال دے طور تے ایہہ کجھ مصرعے ویکھو:

مقبل:

تقدیر سیتی موجو فوت ہویا باقی رہ رنجھیٹے دے ست بھائی
مِلک اپنے باب دا ونڈنے نوں پنچ سد کے بھائیاں نے کجھ پائی
جُھجے دبھ تے سرکڑا ملیا سی سوئی زمین رنجھیٹے دی ونڈ آئی
کیہ پرواہ پر مقبلا عاشقاں نوں جیہناں رب دے نال پریت لائی (6)

وارث شاہ:

تقدیر سیتی موجو حق ہویا بھائی رانجھے دے نال کھیہڑدے نیں
کھائیں رج کے کھوردا پھریں رناں کڈھ رِکناں دھیدو نوں چھیڑدے نیں
حضرت قاضی تے پنچ سدا سارے بھائیاں زمیں نوں کچھ پوایا اے
وڈی دے کے بھوئیں دے بنے وارث بنجر زمیں رانجھیٹے نوں آیا اے (7)

انج لگدا اے جیویں مقبل دی ہیر ای نری وارث شاہ دے مطالعے وچ نہیں رہی بلکہ ''سی حرفی مدح غوث'' وی اوہدی نظر وچوں گزری اے۔ کیوں کہ ایہدے کجھ مصرعیاں دا مزاج تے مضمون من وعن وارث شاہ دے کلام وچ موجود اے۔ مثال دے طور تے ایہہ مصرعے ویکھو:

مقبل:

ل: لگیاں قدم محی الدین دے جی چھپن عیب صواب کمینیاں دے
جیہڑے نوکری نوں محتاج آہے ہوئے صاحب مال خزینیاں دے

بادشاہ جناب محی الدین دے چاکر مالک ہین قرینیاں دے
غوث پاک نوں ڈٹھیاں پاپ جھڑے مقبل ٹھنڈ پوے وچ سینیاں دے (8)

وارث شاہ:

ایس جوگ دے پنتھ وچ آ وڑیاں چھپن عیب صواب کمینیاں دے
حرص اگ تے فقر دا پوے پانی جوگ ٹھنڈ گھتے وچ سینیاں دے
اک فقر ہی رب دے رہن ثابت ہور تھڑکدے اہل خزینیاں دے
تیرے دوار تے آن محتاج ہوئے اسیں نوکر باجھ مہینیاں دے (9)

خود مقبل نے اپنی ہیر وچ کجھ مصرعے اوہ استعمال کیتے نیں جیہڑے اوہدی سی حرفی مدح غوث دی پہلے زینت بن چکے سن۔ مثلاً:

ہیر مقبل: میری شاعری تد قبول ہوئی جدوں رب دا نام دھیایا میں
روح پاک رسولؐ مقبول دے نوں دم دم درود پچایا میں
ابوبکرؓ تے عمرؓ عثمانؓ علیؓ اگے چوہاں دے سیس نوایا میں
مقبل ہیر تے رانجھے دا سبھ قصہ رو رو آہیں دے نال بنایا میں (10)

سی حرفی: ر: رب غفور رحیم تائیں اٹھو پہر اوہناں نوں دھیایئے جیو
روح پاک رسولؐ مقبول دے نوں دم دم درود پچایئے جیو
ابا بکرؓ تے عمرؓ عثمانؓ علیؓ خوشی ہون تاں مُکھ دکھایئے جیو
مقبل شاہ جیلانی ہے پیر میرا مٹھا بولیے خیر کمایئے جیو (11)

ایس تقابلی مطالعے توں ایہہ حقیقت وی سامنے آوندی اے کہ اج جیہنوں اسیں ''وارث شاہی بحر'' آکھنے آں اوہ بحر مقبل نے پہلی وار ہیر دے قصے لئی نہیں سگوں اوس توں وی پہلے ''سی حرفی مدح غوث'' لئی ورتی اے۔ انج ایس سی حرفی دی ادبی حوالیوں اک اہمیت ایہہ وی بندی اے کہ مشہور ہوئی ہوئی ''وارث شاہی بحر'' وچ سبھ توں پہلی تخلیق مقبل دی ''سی حرفی مدح غوث'' اے۔

نسخے دی اِملا

اٹھارویں صدی عیسوی یا اوستوں پہلاں دے قلمی نسخیاں وچ عام طور تے املاء دی یکسانیت ملدی اے۔ جیہدے وچ ت ٹ، ج چ ح خ، د ڈ ذ، رڑ، س ش، ص ض، ط، ظ، ع، غ، ہ، ھ، یا ہ ہائیہ توں وکھ چھوٹی ی یا وڈی یے دا کوئی خاص فرق نہیں رکھیا جاندا سی۔ صرف ایہہ ای نہیں سگوں

نقطیاں دی وی کوئی خاص ترتیب نہیں سی ہوندی۔صرف سیاق وسباق توں ای پتا چلدا اے کہ لفظ نوں کیویں پڑھنا اے۔ایہو حال ایس نسخے دا اے البتہ ایہدے وچ نقطیاں دا اہتمام ضرور اے۔ایس دے باوجود اوہناں لفظاں دی املاء نوں پڑھن لگیاں خاصی دقت ہوندی اے جیہناں دے جوڑ زیادہ حرفاں نال قائم کیتے گئے نیں۔ایس فرق نوں تھلے دتے ہوئے تقابل نال واضح کیتا جا رہیا اے:

نسخے دی پرانی املا	اجوکی اِملا	پرانی اِملا	اجوکی اِملا
اتوپہر	اٹھوپہر	دہن	دھن
اوسخاکدیوارنی	اوس خاک دے وارنے	دہوونی	دھوونی
بہاہ	بھاہ	دیکہہ	دیکھ
بہکہدی	بھُکھدی	رکہیا	رکھیا
بہیت	بھیت	سبہ	سبھ
بیتہ	بیٹھ	سوکہہ	سُکھ
پچہاندی	پچھان دے	کری	گھڑی
پرکہیا	پرکھیا	کہر	گھر
پہونجال	بھونچال	لکہہ	لکھ
پُہل	پھُل	لکیاں	لگیاں
تہند	ٹھنڈ	مکہوں	مکھوں
تہیں	تھیں	موکہہ	مُکھ
تیریفضلدا	تیرے فضل دا	نانو	ناؤں
تیہونی	تھیونی	نرنویں	نڑھینویں99
جسول	جس ول	نکہتیانئوں	نکھتیاں نوں
جہوکا	جھُکا	ننک	ننگ
چہردی	جھڑدے	وسکیی	وس کیہ
چہکیا	چکھیا	ہتوہتہ	ہتھوہتھ
دتہیاں	ڈٹھیاں	ہنداوندی	ہنڈاوندے
دوکہہ	دُکھ	ہویی	ہوئے
دہانک	دھانک	ھیی	ہے
دہردا	دھردا		

نسخے دا متن

ایس حقیقت ول پہلے اشارہ کیتا جا چکیا اے کہ سی حرفی مدح غوث پہلے چھپ وی چکی اے تے ایہنوں مدح بڈھی تے مدح پیر زال دا ناں وی دتا گیا اے۔[12] کوشش دے باوجود سانوں ایہدے مطبوعہ ایڈیشن نہیں مل سکے۔ معلوم قلمی نسخیاں وچوں وی صرف ڈاکٹر احمد حسین قریشی (گجرات) والے نسخے دا متن مکمل اے۔ قریشی صاحب دی بیماری ہتھوں اوس نسخے تک رسائی وی نہیں ہوسکی۔ چنانچہ فی الوقت متن دا تقابل ممکن نہیں۔ ایس لئی آون والے ویلے وچ دلچسپی رکھن والے محققاں دی راہنمائی لئی برٹش لائبریری توں ملن والے نسخے دا مکمل متن من وعن پیش کیتا جا رہیا اے۔ البتہ کجھ ضروری لفظاں دے معنی فٹ نوٹ وچ درج کر دتے گئے نیں۔

متن سی حرفی مدح غوثؒ

الف: انبیاء نال خدائے ولوں جبرائیل سوال جواب کیتا (ورق 1۔الف)
دستگیر نوں اپنا بھیت دتا اوس وحی توں چا حجاب[1] کیتا
کُل اولیاں دے کندھے قدم تیرا تیرے قُرب[2] دا کس حساب کیتا
میراں بوہڑ[3] خدائے دا واسطہ ہے مقبل حادثہ مار خراب کیتا

ب: بخشیا جاوے گا مہاں پاپی جہندا پیر میراں مشہور ہویا
محبوب سبحانی دے سیوا[4] لگیاں دُکھ درد مرید دا دُور ہویا
کندھے قدم رسول مقبولؐ دے تھیں میراں رب تھیں جا حضور ہویا
قادر پک دا سلسلہ قادری ہے مقبل من لیا منظور ہویا

1- حجاب: پردہ
2- قرب: نزدیکی
3- بوہڑ: اپڑ
4- سیوا: خدمت

ت: تار کے لائیو خلق بنے میراں گُل دی آس پچاوندا ہے (ورق 9-الف)
اٹھے پہر اللہ مشتاق تیرا نبیؐ مندا جو فرماوندا ہے
ابا بکرؓ تے عمرؓ عثمانؓ علیؓ خوشی ہون تا مُکھ وکھاوندا ہے
صدقہ حسنؓ حسینؓ دا مقبلے نوں دُکھ دے کے سُکھ دکھاوندا ہے

ث: ثابت ہوءِ کے جیو جاماں دستگیر دے نام توں وارنی ہاں
صفت غوث صمدانی دی وِرد میرا اک گھڑی نہ مول وسارنی ہاں
گنج بخش محی الدینؒ پیر کولوں لے کے نعمتاں کاج سوارنی ہاں
مقبل ملیا ظاہرا پیر مینوں آساں پُنیاں شکر گزارنی ہاں

ج: جا نہیں مینوں ہور کائی تقویٰ[1] شاہ جیلانی دا رکھیا میں
روح پاک رسولؐ مقبول دے تھیں مزہ عشق حقانی دا چکھیا میں
نانا پاک نبیؐ دادا شاہ علیؓ سچا نانک دادک رکھیا میں
مقبل قطب ربانی دے کُتیاں تھوں کرامات تھیں خوب پرکھیا میں

چ: [غائب]

ح: حکم سلطان محی الدینؒ دا جی جنہاں موڑیا ہاویہ جاوندے نیں
فرمان محی الدینؒ دا جی غوث قطب بجا لیاوندے نیں
دستگیر محی الدینؒ پیر اگے گُل اولیا سیس[2] نواوندے نیں
مقبل خاص مرید محی الدینؒ دے جو مُکھوں منگیاں نعمتاں پاوندے نیں

1- تقویٰ: آسرا
2- سیس: سر

خ: خاص خدائے دا یار میراں سید پاک رسولؐ دی آل ہے جیو
جہنوں رب نڑھینویں نام بخشے دستگیر پُر فضل کمال ہے جیو
باپ ابو صالحؒ ماں فاطمہؓ ہے عالی مرتبہ خوب خصال[1] ہے جیو
دامن لگیاں غوث محی الدینؒ دے جو مقبل کھڑا محفوظ خیال ہے جیو

د: دولتاں نعمتاں بخش مینوں ننگ بھُکھ دے وس کیہ پاونا ہیں (ورق 10-الف)
تیرے فضل دا کجھ شمار ناہیں بنے ڈُبیاں بیڑیاں لاوناہیں
میراں جس ول قہر دی نظر کریں اوسنوں خاک دے نال رلاونا ہیں
مقبل جہیاں پَیر پیادیاں[2] نوں بندہ پروار تخت بہاونا ہیں

ذ: ذرہ جہی مہر دی نظر کریں عبدالقادرا صاحبا جیونی ہاں
تیرے مُکھ ڈٹھیاں مینوں جند پیندی گویا آب حیات پیونی ہاں
جامہ صفت ثنائے دا صدق سیتی خاطر شاہ جیلانی دے سیونی ہاں
دستگیر مینوں مالدار کیتا مقبل کدی محتاج نہ تھیونی ہاں

ر: رب غفور رحیم تائیں اٹھو پہر اوہناں نوں دھیایئے[3] جیو
روح پاک رسولؐ مقبول دے نوں دم دم درود پچایئے جیو
ابا بکرؓ تے عمرؓ عثمانؓ علیؓ خوشی ہون تاں مُکھ دکھایئے جیو
مقبل شاہ جیلانی ہے پیر میرا مٹھا بولیے خیر کمایئے جیو

1- خوب خصال: چنگیاں خوبیاں
2- پیر پیادیاں: غلاماں
3- دھیایئے: یاد کریئے

ز: زبان مبارک تھیں پیر میرے جو کجھ منگیا رب نے چا دتا (ورق10۔ب)
آدم جن فرشتیاں نوریاں نوں دستگیر نے چا جھُکا دتا
دستگیر جہنوں دست بیع[1] کیتا اوسنوں تُرت درگاہ پہنچا دتا
دستگیر دی دوستی مقبلے نوں دنیا دین ایمان خدا دتا

س: سخی محی الدینؒ لکھ داتا اسیں منگتے اوس دربار دے جیو
اُمت نبی کریمؐ دی غوث اعظمؒ بخشاوسی روز شمار[2] دے جیو
[کذا] سید محی الدینؒ نوں جی ہور وہم خیال وسار دے جیو
دوہاں عالماں دے بادشاہ ہوئےمقبل چاکر اوس دربار دے جیو

ش: شاہ شاہاں دستگیر میراں جہدے زور میں دوتیاں[3] رولدی ہاں
قدرعرش دا کیتے پاسنگ ناہیںعظمت میراں دے نال میں تولدی ہاں
دستگیر ہے پشت پناہ میری آئے لکھ بھونچال نہ ڈولدی ہاں
مقبل شاہ جیلانی دا نہیں ثانی مولا جاندا راستی[4] بولدی ہاں

ص: صفت ثنا محی الدینؒ دی جیو میرا ورد ہے لیل و نہار[5] سیو
پورے پاوسی کُل مقصود میرے دستگیر تے ہے اعتبار سیو
گنہگار نوں نام محی الدینؒ دے جی چا بخشیگا رب غفار سیو
مقبل جیہیاں پَیر پیادیاں نوں دستگیر کیتا اسوار سیو

1- دست بیع: مرید کرنا۔ بیعت کرنا
2- روز شمار: روز قیامت — 3- دُوتیاں: دشمن
4- راستی: سچ — 5- لیل ونہار: رات دن

ض: ضابطہ غوث محی الدینؒ جی کُل پیر فقیر پچھان دے نیں
جہں پکڑیا دامن محی الدینؒ دا جی عاشق نفس شیطان نوں ران دے[1] نیں
خدمتگار جناب محی الدینؒ دے جی بے پرواہ سلطان جہان دے نیں
مقبل خاص مرید محی الدینؒ دا جی مقبول درگاہ رحمان دے نیں

ط: طرف مخدوم محی الدینؒ دے جی آ وَندی دکھنوں پوربوں خلق چلی
جہناں نوایا سیس محی الدین اگے سروں اوہناں دے لکھ بلا ٹلی
کھاون سنج صُباح پُلا قلیہ[2] سُفرہ[3] قلب ربانی دا راہ گلی
دماں باجھ غلام محی الدینؒ دے جی مقبل پیر فقیر امیر ولی

ظ: ظاہرا عظمت پیر میراں جن دسیا رب دا راہ تینوں (ورق 11۔ب)
نوری مُکھ محی الدینؒ دا جی دِسیو مول ناہیں درگاہ تینوں
صدقہ شاہ جیلانیؒ دا مول ناہیں دھن مال دی کُجھ پرواہ تینوں
مقبل لکھ گناہواں تھیں پاک کیتا دستگیر دی پاک نگاہ تینوں

ع: عظمت ظاہرا پیر میراں روشن نور ظہور پچھانیئے نی
میراں قلم ربانی نوں موڑ دا ہے ایدوں بزرگ کیہ مرتبہ جانیئے نی
چوداں طبقاں دے وچ دھانک[4] جاندی میراں پیراں دا پیر پچھانیئے نی
صاحب غنی فقیر محی الدینؒ دے جی مقبل آکھدا سمجھ ایانیئے نی

1-   ران دے: لتاڑنا
2-   قلیہ: قورمہ
3-   سُفرہ: دسترخوان
4-   دھانک: رُعب، دبدبہ

غ:　غوث محی الدینؒ پیر میراں جیندا نت ظہور سوائیا ہے (ورق 12۔الف)
میراں کفر نوں مار خراب کیتا ڈنکا دین دا خوب وجائیا ہے
لکھ خادماں دے دستگیر سیتی ابدال دا مرتبہ پائیا ہے
میراں جم دا ہی روزے دار ہویامقبل دھن مائی جن جائیا ہے

ف:　فضل نویکلا[1] باب میرے اُمت نبی کریمؐ دی ہوونی ہاں
ابا بکرؓ تے عمرؓ عثمانؓ علیؓ پیر چونہاں دے جائیکے دھوونی ہاں
دستگیر دے مُکھ توں پھُل جھڑدے سیو گُند کے ہار پروونی ہاں
غوث پاک نوں اپنا حال آکھاں مقبل غیر توں دُکھ لکوونی ہاں

ق:　قدم شریف محی الدینؒ دا جی سر تے عرش عظیم ہے رکھ لتا
دستگیر جہیا کوئی پیر ناہیں آزمائیکے خوب پرکھ لتا
بہشتی ہیں مرید محی الدینؒ دے جی ہاتف[2] آکھیا بندیاں سکھ لتا
تختی روح دی مقبلا صاف کرکے ناؤں شاہ جیلانی دا لکھ لتا

ک:　کرم اوہناں دے توں [کذا] دستگیر دی زیارتاں جاوندے نیں (ورق 12۔ب)
کوئی فکر جہان دا یاد ناہیں غم دلے تے مول نہ لیاوندے نیں
کھاون سنج صباح پُلا قلیہ رزی بادلہ نت ہنڈاوندے نیں
دستگیر دی دوستی مقبلے نوں نت خیر تے نعمتاں لیاوندے نیں

1- نویکلا:　انوکھا

2- ہاتف:　فرشتہ

ل: لگیاں قدم محی الدینؒ دے جی چھپن عیب صواب کمینیاں دے
جیہڑے نوکری نوں محتاج آہے ہوئے صاحب مال خزینیاں دے
بادشاہ جناب محی الدین دے چاکر[1] مالک ہین قرینیاں دے
غوث پاک نوں ڈٹھیاں پاپ جھڑے مقبل ٹھنڈ پوے وچ سینیاں دے

م: مہربانی دستگیر دی تھیں کوئی فکر جہان دا یاد ناہیں
میراں پُنیاں[2] میریاں سبھ آساں ایدوں جگ تھیں ہور مراد ناہیں
دستگیر دی قدر عظیم اگے ہور کسے دا مرتبہ یاد ناہیں
مقبل علم توحید دا جگ سارے دستگیر جیہا استاد ناہیں

ن: نشر ہے جگ جہان سارے میراں گُل دی آس پچاوندا ہے
ننگیاں بھکھیاں دا مائی باپ میراں دردمنداں دا درد گواوندا ہے
بچے بخشدا اونت نکھتیاں[3] نوں درگاہ تھیں لیکھ مٹاوندا ہے
مقبل معجزہ ویکھ محی الدینؒ دا سُتے موئے بھی پکڑ جگاوندا ہے

و: وہم خیال جہان والے ذرہ دل پر مول نہ لیاوندے ساں
میراں جس زمین تے قدم دھردا اوس خاک دے وارنے جاوندے ساں
دستگیر دے نام تھیں صدق سیتی ہتھو ہتھ بیج روز وکاوندے ساں
گوشہ بیٹھ نویکلے مقبلے نوں دستگیر دی روح سداوندے ساں

1- چاکر: نوکر
2- پُنیاں: پوریاں ہوئیاں
3- اونت نکھتیاں: بے اولاداں

ہ: ہور کیہ رب تھیں منگدی ہیں ہوئیاں مشکل گُل آسان موئیے
دستگیر تدھ تے مہربان ہویا جس نوں مندا گُل جہان موئیے
دھن مال دا کجھ وساہ ناہیں ثابت رکھ یقین ایمان موئیے
دستگیر دے نام تھیں مقبلے دا گُل جہان تے مال قربان موئیے

ل: لاج میری دستگیر رکھی میرے بھاہ سہیلیو ہور پئے (ورق13۔ب)
دل شادیاں دوستاں میریاں دے اوہناں دُوتیاں دے گھر چور پئے
دستگیر دا آسرا بس مینوں لوک تکدے آسرے ہور پئے
مقبل بہشت نصیب اوہناں عاشقاں دے فاسق[1] دوزخی ویکھدے گور پئے

الف: اسم شریف محی الدینؒ دا جی دائم ورد کیجے دل لائیکے جیو
کئی لکھ امیر فقیر ہوئے دستگیر دا نام دھیائیکے جیو
دستگیر جیہا ورلا پیر ہوسی اساں ویکھ لیا آزمائیکے جیو
مقبل جگ سارے مشہور ہویا دستگیر دا نام دھیائیکے جیو

ی: یاد نبیؐ دی کیمیا[2] ہے ہور ، سارے ذکر بیکار ہوئے (ورق14۔الف)
دین نبی کریمؐ دا من لیا ، کفر کافری تھوں بیزار ہوئے
ابابکرؓ تے عمرؓ عثمانؓ علیؓ اساں چوہاں دے خدمتگار ہوئے
دستگیر دی دوستی مقبلے نوں بیڑے ظاہری باطنی پار ہوئے

O

1- فاسق: گنہگار

2- کیمیا: سونا

حوالے

-1 شہباز ملک، ڈاکٹر (مرتب): جنگنامہ مقبل تے پنجابی مرثیہ؛ تاج بکڈپو، لاہور ص 171

-2 بنارسی داس جین، ڈاکٹر: پنجابی زبان تے اوہدا لٹریچر؛ مجلس شاہ حسین لاہور، س ن، ص 101

-3 شہباز ملک، ڈاکٹر: نتارے؛ تاج بکڈپو، لاہور 1989ء ص 149

-4 وارث شاہ: ہیر؛ مرتبہ عبدالعزیز، پنجابی ادبی اکیڈمی، لاہور 1964ء ص 386

-5 مولا بخش کشتہ: پنجابی شاعراں دا تذکرہ؛ کشتہ اینڈ سنز، لاہور 1960ء ص 108

-6 شاہ جہان مقبل: ہیر؛ مرتبہ ڈاکٹر فقیر محمد فقیر، پنجابی ادبی اکیڈمی، لاہور ص 3

-7 ہیر وارث شاہ؛ ص 6

-8 شاہ جہان مقبل: سی حرفی مدح غوث؛ قلمی نسخہ برٹش لائبریری لندن ورق 12۔ب

-9 ہیر وارث شاہ؛ ص 143

-10 ہیر مقبل؛ ص 2

-11 سی حرفی مدح غوث؛ قلمی ورق 10۔الف

-12 نتارے؛ ص 149

Khoj
Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Punjab University Lahore (Pakistan)
Vol:66, Jan.-June. 2011, pp 47-60

کھوج
تحقیقی مجلّہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2011ء، مسلسل شمارہ 66

بابا فریدؒ تے سکھ دھرم

☆ ڈاکٹر محمد سلطان شاہ

Abstract

The Punjab is the land of Sufis who spread Islam by adopting the preaching methodology of the Holy Prophet (peace and greeting be upon him). Though they were expert of Arabic and Persian but they composed beautiful verses in Punjabi language to spread the message of monotheism. Sufis are respected by the followers of other religions especially by Sikhs. The founder of Sikhism Guru Nanak revered Muslim saints. He visited the tomb of Baba Farid in Pakpattan, met his descendant and Sajada Nashin Ibrahim Farid Sani, and requested him for getting the permission from Baba Farid's spirit to include his Punjabi poetry in granth, the book of his religion. Some researchers like Max Arthur Macauliffe, Rajwanti Rama Krishna and Khaliq Ahmad Nizami have alleged that the Shalokas included in Adi-Gronth under the name of

☆ صدر شعبہ عربی و علوم اسلامیہ، جی۔سی۔ یونیورسٹی، لاہور

Shaikh Farid were actually composed by Farid Sani but a number of Sikh and Muslim scholars repudiated it vehemently. In this paper it has been proved that Baba Farid's poetry included in Adi-Granth was composed by himself. That is why, the Sikh people had paid him tribute in prose and poetry.

پنجاب صوفیاں دی دھرتی اے۔ جدوں مسلماناں دے لشکر ایس خطے وچ داخل ہوئے اوہناں نال کجھ اللہ والے وی سن، جیہناں نبی پاک ﷺ دے طریقے مطابق تبلیغ دا کم شروع کیتا۔ اوہناں دیاں کوششاں نال ہر پاسے اسلام دا چانن کھلر دا گیا۔ ایتھوں دے وسنیکاں نے وڈی گنتی وچ کلمہ توحید پڑھیا۔ اگوں صوفیاں دے سلسلیاں وچوں سہروردیاں، چشتیاں تے قادریاں نے ہندوستان وچ دین دی تبلیغ دا کم اگے ودھایا۔ ایہناں سلسلیاں نال جُڑے مقامی بزرگ وی عربی تے فارسی دے وڈے عالم سَن، پر اوہناں نے پنجاب دے لوکاں دی بولی وچ شعر کہے۔ ایہناں بزرگاں وچوں حضرت بابا فرید، سلطان باہو، نوشہ گنج بخش، بابا بلھے شاہ، خواجہ غلام فرید، پیر مہر علی شاہ، میاں محمد بخش رحمۃ اللہ علیہم تے کئی ہور صوفیاں دے ناں گنوائے جاسکدے نیں۔ ایہناں نے اپنی شاعری نال توحید دا سنیہا لوکاں تیک اپڑایا۔ پر ایہناں وچوں بابا فرید ہوراں نوں ایہہ اچیچ حاصل اے کہ ایہناں نوں پنجابی دا پہلا باقاعدہ شاعر منیا جاندا اے۔

پنجاب برصغیر دا اوہ حصہ اے جتھے سکھ دھرم نے جنم لیّا۔ سکھ دھرم دے بانی گورونانک نے اپنے مذہب لئی توحید نوں مرکزی نکتہ بنایا۔ ایسے لئی علامہ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ نے اوہناں دی تعریف کیتی اے، تے اوہناں بارے اک نظم کہی اے۔[1] جتھے ہندوآں دے مندر بُتاں نال بھرے ہوندے نیں اوتھے گوردواریاں وچ مورت ناں دی کوئی چیز نظر نہیں آوندی۔ سکھ خُدا دی ذات نوں اک من دے نیں، تے کسے بُت دی پوجا پاٹ نہیں کردے۔ جدوں سکھ دھرم نے جم لیّا اودوں پنجاب وچ صوفیاں دا راج سی۔ ایس لئی اس دھرم اُتے مسلمان صوفیاں دا اثر نظر آندا اے۔

پنجاب دے صوفیاں وچوں سکھ لوک بابا فرید رحمۃ اللہ علیہ نال بوہتی عقیدت رکھدے نیں۔ اج وی اوہ باباجی دے دربار تے حاضری دیندے نیں۔ ایس دی وجہ ایہہ ہے کہ باباجی دا

پنجابی کلام سکھاں دی مذہبی کتاب گوروگرنتھ صاحب وچ موجود اے۔ اِک روایت دے مطابق گورونانک نے پاکپتن ول سفر کیتا، تے بابافرید جی دے مزار تے حاضری دتی۔ ایہہ گل دسدیاں ہویاں سردار ہربنس سنگھ لکھدے نیں:

''بہت سارے شہراں تے پنڈاں وچوں گذردیاں ہویاں تے روحانی بیداری کھلاردیاں ہویاں گورونانک نے اگے سفر کیتا، تے پاکپتن دے مقام تے ستلج پار کر کے پنجاب وچ داخل ہوگئے۔ جیہڑا مسلمان صوفی بابافرید دا ڈیرا ہون دی وجہ توں مشہور سی............ جدوں گورونانک پاکپتن آئے، اوس ویلے ایس مسلمان صوفی دی خانقاہ دے گدی نشین شیخ ابراہیم سن، جیہڑے بابافرید دی بارہویں پیڑھی سن۔ اوہناں نوں شیخ فرید ثانی وی کہیا جاندا اے۔''[2]

گورونانک دی بابافرید نال عقیدت دا اندازہ ایس توں لایا جاسکدا اے کہ اوہناں دا کلام گوروگرنتھ صاحب دا حصہ بنا دِتّا گیا۔ ڈاکٹر فقیر محمد فقیر کہندے نیں کہ 1604ء وچ گوروارجن نے گوروگرنتھ ترتیب دِتا، اوہدے وچ اک باب اے 'شلوک فرید'۔ ایہناں شلوکاں دے اصلی مصنف بارے اختلاف اے۔ بعضاں دا خیال اے کہ ایہناں دے اصلی مصنف بابافرید نیں۔ پر کئی آکھدے نیں کہ ایہہ شلوک شیخ بہرام [ابراہیم] دے نیں جیہڑے حضور باباجی دے پوترے تے اوہناں دے سجادہ نشین سن۔ اوہناں دی ملاقات گورونانک نال ہوئی سی۔ اِک ہور طبقہ ایہہ آکھدا اے کہ ایہناں شلوکاں وچ باباجی تے شیخ بہرام دے خیالاں نُوں ملا دِتّا گیا اے۔ شیخ بہرام نُوں کئی لوک فرید ثانی وی آکھدے نیں۔ معلوم ہوندا اے اوہناں نوں شعر و شاعری وچ چنگی مہارت سی۔ گورونانک نال اوہناں دی ملاقات ایس گل دی گواہی دیندی اے۔[3]

دوجے کئی لکھاریاں نے شیخ بہرام دی جگہ تے شیخ ابراہیم لکھیا اے۔ پروفیسر محمد معین الدین دردائی نے ''اسرارالاولیاء'' دا اُردو ترجمہ کیتا اے، ایس دے مقدمے وچ اوہناں نے لکھیا اے:

''میرا خیال ہے کہ بابا صاحب کے بعد ان کے خاندان کے کسی مرد یا مُرید نے بابا صاحب کے اقوال کو ملتانی بولی میں اشلوک کی شکل میں کرلیا ہوگا جس کو مفید، سبق آموز سمجھ کر گورو ارجن سنگھ نے اپنی مذہبی کتاب گوروگرنتھ

میں شامل کرلیا ہوگا۔‘‘[4]

خلیق احمد نظامی گوروگرنتھ وچ شامل شلوکاں نوں بابا فرید دا جعلی کلام قرار دیندے نیں۔
اوہ بابا فرید دی حیاتی بارے لکھدے نیں:

> "These Shalokas are not the actual composition of the great saint… Shaikh Ibrahim, a contemporary of Guru Nanak, is probably the real author of these Shalokas and he has expressed in his own words some of the saying of his great master." [5]

اصل وچ خلیق احمد نظامی نے اک فرنگی کھوجی Max Arthur Macauliffe دی گل نوں پرکھ بن اگے نقل کردتا اے۔ ایس فرنگی نے 1909ء وچ چھ جلداں وچ سکھ مذہب دی تاریخ بارے اک کتاب "The Sikh Religion" دے ناں نال لکھی جس وچ کجھ مسلمان صوفیاں دا وی ذکر کیتا۔ میکالف نوں برصغیر وچ رہن دا موقع ملیا۔ اوس نے پنجابی زبان سکھی، سکھ دھرم نوں پڑھیا، تے 1860ء وچ سکھ مذہب قبول کر لتّا۔ اوس نے پہلی وار گوروگرنتھ صاحب وچ شامل بابا فرید دے کلام نوں شیخ ابراہیم فرید ثانی دا کلام قرار دے دِتا[6] اوس توں بعد پنجابی صوفی شاعراں تے ڈاکٹر ٹی۔ گراہم دی نگرانی وچ پی۔ ایچ۔ ڈی دا مقالہ لکھن والی لاجونتی راما کرشن نے ایس گل نوں صحیح منّ لیا[7] خلیق احمد نظامی نے ایہناں لہندے دیاں کھوجیاں دی گل من کے اپنی کتاب وچ لکھ دتّا کہ گرنتھ صاحب وچ موجود شلوک بابا فرید دے نہیں سگوں فرید ثانی دے نیں۔
پنجابی بولی تے سکھ دھرم بارے چھان پھٹک کرن والیاں نے اس گل نوں منن توں ہمیشہ انکار کیتا اے، تے گوروگرنتھ صاحب وچ شامل باباجی دے شلوکاں نوں اوہناں دا اصل کلام منیا اے۔ ایس بارے کھوج دا کم کرن والیاں وچ پروفیسر جودھ سنگھ، پروفیسر پریتم سنگھ، ڈاکٹر عطر سنگھ تے پروفیسر گورچرن سنگھ دے ناں شامل نیں[8] مسلماناں وچوں پروفیسر طالب حسین[9] ڈاکٹر فقیر محمد فقیر[10] ڈاکٹر انعام الحق جاوید[11] تے پروفیسر حمید اللہ شاہ ہاشمی[12] نے ایس موضوع تے تحقیقی رنگ وچ لکھیا اے۔

باوا بدھ سنگھ نے ’’ہنس چوگ‘‘ وچ لکھیا اے کہ ایہناں وچوں کُجھ شلوک حضرت فرید گنج

شکر دے نیں، تے کجھ ابراہیم فرید ثانی دے نیں۔ [13] عبدالغفور قریشی نے وی گرنتھ صاحب وچ شامل ایہناں شلوکاں دی ونڈ کر دیاں ہویاں کجھ شلوک بابا فرید دے حوالے کردتے نیں، تے کجھ فرید ثانی دے ناںویں لادتے نیں۔ [14]

جے ایس تے غور کریئے تے ایہہ گل سمجھ آ جاندی اے کہ اوہ بندہ جیہڑا شاعر ای نہیں اوہ کس طرح ایہہ اشلوک لکھ سکدا اے۔ دوجے پاسے بابا فرید نوں پنجابی دا پہلا باقاعدہ شاعر تسلیم کیتا جاندا اے تے اوہناں دے شعر عربی تے فارسی وچ وی ملدے نیں۔ تاریخ فرشتہ وچ بابا جی دی فارسی رباعی موجود اے۔ [15] بابا فرید دا پنجابی کلام گوروگرنتھ توں اُڈ کئی ہور کتاباں وچ ملدا اے۔ علی اصغر چشتی نے ''جواہر فریدی'' وچ بابا فرید دے پنجابی دوہیاں وچوں اک نقل کیتا اے۔ [16] ایہہ کتاب شیخ ابراہیم فرید ثانی توں ڈیڑھ صدی پہلے لکھی گئی۔ میر عبدالواحد بلگرامی جیہڑے 1017ھ/1608ء وچ فوت ہوئے، اوہناں نے اپنی کتاب ''سبع سنابل'' وچ بابا فرید دے دو دوہے نقل کیتے نیں۔ [17] ایہہ کتاب 1561ء وچ لکھی گئی جدوں ابراہیم فرید ثانی دی عمر ست ورہے سی۔ گوروگرنتھ صاحب ایس توں ترتالی ورہے بعد ترتیب دتی گئی۔ بابا فرید دے پنجابی شعر کتاباں دے وچ ہون دے نال نال لوکاں نوں زبانی وی یاد نیں۔ [18]

پروفیسر کرپال سنگھ ہوراں نے ''سکھ لٹریچر اور بابا فرید'' دے موضوع اُتے کھوج دا کم کیتا اے۔ اوہناں نے گوروگرنتھ صاحب وچ شامل بابا فرید دے کلام نوں اوہناں دا ای کلام ثابت کیتا اے۔ اوہناں دی تحقیق دا خلاصہ ایہہ اے:

1۔ گورو ارجن دیو سنگھ نے گرنتھ صاحب ترتیب دین دے وقت ہر شعر دے خالق دا ناں دتّا اے۔ ایس وچ کسے تھاں شیخ ابراہیم فرید ثانی دا ناں نہیں ملدا، سگوں ہر تھاں شیخ فرید دا ناں دِتّا گیا اے۔

2۔ سارے لکھاریاں نے ایہہ گل منی اے کہ بابا فرید فارسی تے عربی توں اڈ مقامی بولیاں وچ شعر کہندے سن۔

3۔ گرنتھ صاحب وچ جیہڑے شلوک تے شبد شامل نیں اوہناں وچ ''فریدا'' آیا اے، جس دا مطلب اے کہ ایہہ کلام بابا فرید دا اے۔

4۔ کجھ شلوکاں وچ بابا فرید دی حیاتی دے کجھ پہلو نظر آندے نیں۔

5۔ بابافرید دی تبلیغ نال کئی قبیلیاں نے اسلام قبول کیتا۔ جے اوہناں نوں مقامی بولی وچ گل بات کرنی نہ آندی تے انج کرنا ممکن نہ ہوندا۔

پروفیسر ڈاکٹر ظہور احمد اظہر ہوراں نے بابافرید دے پنجابی کلام دا پنجاں بولیاں وچ ترجمہ کیتا اے۔ جیہڑا 2005ء وچ ''معارف فریدیہ'' دے ناں نال چھاپے چڑھیا۔ ایس دے مقدمے وچ اوہناں نے لکھیا اے:

''............ یہ اشعار واقعی اور بلاشبہ بابافریدالدین مسعود گنج شکر رحمۃ اللہ علیہ کے ہیں جنہیں خواجۂ اجمیری نے سدرۃ المنتہٰی پر کمند ڈالنے والا عقاب روحانیات قرار دیا تھا۔ ان کا فرید ثانی سے کوئی تعلق نہیں جیسا کہ کسی گورے نے سستی شہرت کمانے کے لیے مجذوب کی بڑہانکی تھی اور یاران گورا پرستی اسے لے اڑے تھے اور اس پر معتبر ترین گواہی اصمعئی پنجاب باباگرونانک اور ان کی کتاب توحید یا گوروگرنتھ کافی ہے۔ جہاں صاف لکھا ہے کہ یہ کسی فرید ثانی کے نہیں بلکہ ''بابافرید'' کے شلوک ہیں۔ اس کے علاوہ ''دیوانِ فرید'' سے داخلی شہادتیں بھی میسر ہیں جس میں ان اشعار کی وہ پنجابی زبان ہے جس پر عربی و فارسی اور بہت سی پراکرتوں سندھی، ملتانی اور ہندوی کے وسیع اثرات کی چھاپ ہے۔''[20]

زبان تے مذہب دیاں ایہناں عالماں دیاں گلاں ایہہ ثابت کردیاں نیں کہ گرنتھ صاحب وچ موجود کلام بابافرید دا اے، ایس دے خالق ابراہیم فرید ثانی ہرگز نہیں۔ پر ایہہ گل تاریخ دیاں کتاباں وچ لکھی ملدی اے کہ گورونانک حضرت بابافرید رحمۃ اللہ علیہ دے سجادہ نشین شیخ ابراہیم فرید ثانی نوں ملن لئی پاکپتن گئے، دوہاں وچ فقر بارے گل بات ہوئی۔ ایہدے بعد بابا گورو نانک ہوراں عرض کیتی کہ اساں اک کتاب توحید بارے تیار کیتی اے جیہدے وچ ہور مواحداں دا کلام وی درج کیتا اے۔ ایس واسطے تہاڈی خدمت وچ عرض اے، کہ مہربانی کرکے باباجی دی روح کولوں اذن لے دیو کہ اوہناں دا کلام مبارک وی ایس کتاب وچ درج کرلیا جائے۔

بابا گورونانک ہوراں دی ایس عرضی تے شیخ ابراہیم ہوراں مراقبہ کرکے بابافرید ہوراں دی پاک روح کولوں اجازت لے دِتی جیہدے تے گورونانک ہوراں نے بابافرید جی دے سارے

شلوک گرنتھ صاحب وچ درج کر دِتے[21] گوروگرنتھ صاحب وچ 130 شلوک درج کیتے گئے نیں۔ اوہناں وچوں 18 شلوک چار گورو صاحبان دے نیں، جیہناں دے ناں گورونانک، گورو رام داس، گوروامرداس تے گوروارجن دیونیں۔ باقی 112 شلوک بابافرید دے نیں۔

بابافرید نے ایہناں شلوکاں وچ اللہ دی توحید دا پیغام دل تے اثر کرن والے انداز وچ درج کیتا اے۔ اوہناں نے دین دی تبلیغ کیتی اے، قرآن دیاں آیتاں دی تفسیر بیان کیتی اے۔ ایہناں شلوکاں وچ باباجی نے دنیا دی بے ثباتی دی گل بات کیتی اے، تے اخلاقی قدراں دا درس دِتّا اے، لوکاں نوں صبر شکر کرن تے عاجزی نال زندگی گذارن دی نصیحت کیتی اے۔ کے-کے- کہلر دا کہنا ایں:

> ''ہر کوئی بابافرید نوں پنجابی دا پہلا وڈا شاعر من دا اے۔ پنجابی شاعری وچ اوہناں دا مقام اوہ اے، جہیڑا انگریزی وچ چوسر (Chaucer) دا اے۔ بابافرید نے پنجابی نوں شاعری تے شاعری نوں پنجابی بنا دِتّا۔''[22]

ڈاکٹر شہباز ملک دا بابافرید دی شاعری بارے کہنا اے:

> ''اوہناں شاعری لئی تصوف اختیار نہیں کیتا تے نہ ای تصوف لئی شاعری اختیار کیتی اے، سگوں اوہناں دا پہلا تے آخری مقصد بھٹکے ہوئے انساناں نوں اِک رب کول بلانا اے تے رب تیکر اپڑن دا سلامتی والا رستہ دسنا اے۔''[23]

ڈاکٹر انعام الحق جاوید دے مطابق بابافرید دیاں شلوکاں وچ انسان دوستی، لوک دانش، اعلیٰ اخلاق تے مذہبی قدراں دی رکھیا دا درس دِتّا گیا اے۔ شاعری بابافرید دے نزدیک مقصود بالذات نہیں سگوں اک ذریعہ سی اپنے پیغام نوں لوکاں تک اپڑان دا۔[24]

بابافرید رحمۃ اللہ علیہ نوں ایہہ وڈیائی حاصل اے کہ اوہناں دی شاعری صرف مسلمان ای نہیں پڑھدے، سگوں سکھ اپنے گوردواریاں وچ پڑھدے نیں، تے اپنی رہنمائی واسطے ایس توں چانن لیندے نیں۔ سکھ دھرم وچ باباجی دا بڑا احترام کیتا جاندا اے۔ کئی سکھ لکھاریاں نے بابافرید بارے شعر وی کہے نیں۔ کنور مہندر سنگھ بیدی سحؔر اپنی اُردو منقبت وچ باباجی نال اپنی عقیدت دا اظہار انج کردے نیں:

اے فرید الدین بابا، اے مرے گنجِ شکر

عالمِ الحاد تیرے خوف سے زِیر و زَبَر
تو نے بخشا اِک جہاں کو بادۂ عرفاں کا نُور
زُہد کا، اخلاص کا، تسلیم کا، ایماں کا نُور
راہِ حق سے اور حق سے تھی شناسائی تری
اس لیے ہوتی ہے، ہر دل میں پذیرائی تری
ٹوٹ سکتا ہے نظامِ انجم و شمس و قمر
اور مٹ سکتے ہیں دُنیا سے یہ دشت و بحر و بَر
لیکن اے گنجِ شکر تو زندہ و پائندہ ہے
کل بھی تابندہ رہے گا آج بھی تابندہ ہے (25)

اوشو نے بابا فرید دے کلام دی شرح لکھی اے، تاں جے اوہناں دے کلام نوں پڑھن وچ سکھالتا مل سکے۔ اوس نے لکھیا اے:

''شیخ فرید پیار دے راہی نیں، جس طرح دا پیار دا گیت فرید نے گایا اے، اوہو جیہا کسے نہیں گایا.......... فرید خالص پیار نیں۔ پیار نوں سمجھ لیا تاں فرید نوں سمجھ لیا، فرید نوں سمجھ لیا تاں پیار نوں سمجھ لیا۔''(26)

پروفیسر گورمیت سنگھ ٹوانہ نے بابا فرید دے لوکاں نال تعلق دا ذکر ایہناں لفظاں نال کیتا اے:

''بابا فرید دی ساری حیاتی اللہ دی مخلوق نال جڑی رہی، تے اوہ لوکاں دے بھلے لئی لگے رہے۔''(27)

پروفیسر بلونت سنگھ ہوراں نے ''بابا فرید'' دے عنوان دے نال اک کتاب لکھی اے، جیہدے وچ اوہناں نے بابا جی دی حیاتی تے شاعری تے چانن پایا اے۔ ایس کتاب دے آخر وچ اوہناں نے بابا فرید دی شخصیت دا ویروا ایہناں لفظاں وچ کیتا اے:

''اوہ سانوں اک بزرگ، اِک مان جوگ پیر، اصولاں دے پکے پر نرم دل عالم تے پیار کرن والے اُستاد نظر آندے نیں۔ اوہ اک ایسے سیانے بندے سن جیہناں نے پوری دُنیا پھرن توں بعد ایہہ سمجھ لیا کہ ایہہ رنگ برنگی دنیا صرف دھوکھا اے۔ اوہ بندگی کرن والے درویش سن.......... اوہ اک

وڈے تے اُچے شاعر سن، جیہناں نے سوہنے لفظاں وچ اپنے رب دے گیت گائے۔''[28]

بخشی رام سنگھ نے ''سات ستارے'' دے عنوان نال اک کتاب لکھی اے، جیہدے وچ اک باب بابا فرید بارے وی اے۔ بابا جی دے اخلاق دا ذکر کردے ہویاں بخشی رام دا کہنا اے کہ اوہناں دی ذات تکلف تے بناوٹ توں پاک سی۔ طبیعت سادہ سی، تے بڑے نرم دل سن۔ ساری حیاتی کسے نوں تکلیف نہیں دِتی نہ کسے مخالف کولوں بدلہ لین دا ارادہ کیتا۔ اوہناں نے بندگی تے مجاہدہ وچ حد کر دِتی۔ کہندے نیں کہ کسے ہور بزرگ نے اینی کٹھن عبادت نہیں کیتی۔[29]

ڈاکٹر فوجہ سنگھ دی "History of the Punjab" وچ کئی صوفیاں دا ذکر ملدا اے۔ ایس وچ بابا فرید بارے لکھیا اے:

"Khawaja Qutab-ud-Din Bakhtiyar Kaki was contemporary of Iltutmish. His disciple Shaikh Farid Shakarganj lived and died in Pakpattan, midway between Multan and Lahore."[30]

(خواجہ قطب الدین بختیار کاکی التتمش دے زمانے وچ ہو گذرے نیں۔ اوہناں دے خلیفہ شیخ فرید گنج شکر نے لاہور تے ملتان دے وچکار پاکپتن دے مقام تے زندگی گذاری، تے اوتھے ای فوت ہوئے)

ڈاکٹر فوجہ سنگھ ایسے کتاب وچ اِک ہور تھاں تے بابا جی بارے کہندے نیں:

"Sheikh Farid-ud-Din Masood Shakar Ganj (A.D 1175-1266) can be called the father of the traditional sufi poetry in Punjabi. He was a man with deep religious learnings and as a result of his sweet persuasion innumerable aborigines and those living in the jungles embraced Islam. He had two chief objects in writing poetry: preaching of Islam and self-expression. Considerable parts of his compositions are included in Adi-Granth (edited in

1604). Many other compositions are attributed to him and even though they resemble markedly those included in the Adi-Granth, yet they cannot be called authentic. Sheikh Farid was a highly learned man and had deep and intimate knowledge of the religion of Islam and its traditions. It is said that he also wrote some compositions in Persian and Arabic.[31]

(شیخ فرید الدین مسعود گنج شکر (1175ـ1266ء) نوں پنجابی دی صوفیانہ شاعری دا باوا آدم کہیا جاندا اے۔ اوہ مذہبی علماں وچ بڑے پکے سن، تے اوہناں دی دل موہ لین والی تبلیغ نال پرانے تے جنگلاں دے ان گنت وسنیکاں نے اسلام قبول کیتا۔ اوہناں دے شعر کہن دے دو مقصد سن: دین دی تبلیغ تے اپنے اندر دی گل کہنا۔ اوہناں دی شاعری دا قابلِ ذکر حصہ گوروگرنتھ صاحب وچ ملدا اے (گرنتھ صاحب 1604ء وچ ترتیب دِتی گئی)۔ ایہدے توں وکھ وی اوہناں دا کُجھ کلام دسیا جاندا اے، پر گرنتھ صاحب وچ شامل کلام دے نال ملدا جلدا ہوندیاں ہویاں وی ایس نوں معتبر نہیں من دے۔ شیخ فرید اُچے عالم سی تے دین اسلام تے ایہدی روایتاں دا ڈونگھا علم رکھدے سن۔ ایہہ کہیا جاندا اے کہ اوہناں نے عربی تے فارسی وچ وی شعر کہے نیں۔)

خشونت سنگھ نے اپنی کتاب "The History of the Sikhs" وچ لکھیا اے:

"He lived at Pakpattan, which became the centre of sufism in the Province."[32]

(بابا فرید پاکپتن وچ رہندے سن، جیہڑا صوبے وچ تصوف دا مرکز بن گیا۔)

مہندرا کالج پٹیالہ دے استاد ڈاکٹر بخشیش نجار نے اپنی کتاب "Punjab under Sultans" وچ پنجاب دے ایس صوفی دا ذکر ایہناں لفظاں نال کیتا اے:

Shaikh Farid-ud-din Masud Ganj-i-Shakar was

born sometime in 1175A.D. He was the second of the three sons of the Jamal-ud-din. After finishing his early education in Khutwal, a small village in Multan district, where he was born, he went to Multan. He was eighteen years of age when he joined the school (madarasa) in the mosque of Maulana Minhaj-ud-din Tirmzi, near Sarai-Halwai. His first teacher whose influence was the most lasting on him was his mother Qarsum Bibi, who enkindled that spark of divine love in him which later dominated his entire being, and moulded his thought and action……… Farid became the disciple of Shaikh Qutb-ud-din at an early age and practiced devotion and austerities including chilla-i-Makus. He settled down at Hansi and later on moved to Ajodhan. He named the ferry as Pak Pattan. He had many wives and several children, and always lived on the verge of starvation. He trained many disciples and established many Khanqas. He is so popular that he was almost always surrounded by visitors and disciples. He became one of the most respected sufis in India. He died in 1265 and was burned at Pakpattan.(33)

(شیخ فرید الدین مسعود گنج شکر 1175 عیسوی وچ کسے ویلے پیدا ہوئے۔ جمال الدین دے تِن پتراں وچوں اوہناں دا دوجا نمبر سی۔ کھوتوال ضلع ملتان دا اک پنڈ اے، جتھے اوہناں دا جنم ہویا، اتھے مڈھلی تعلیم پوری کرن توں بعد ملتان شہر چلے گئے۔ اوس ویلے اوہناں دی عمر اٹھاراں ورہے سی

جدوں مسیت مولانا منہاج الدین ترمذی وچ داخل ہوئے۔ ایہہ سرائے
حویلی دے نیڑے موجود سی۔ اوہناں دی پہلی اُستاد اپنی ماں اے جیہناں دا
ناں قرسوم بی بی سی، جس نے اوہناں تے نہ مٹن والا اثر چھڈ یا۔ ماں نے
اوہناں دے دل وچ رب دے عشق دی ایہو جہی اگ بالی جیہڑی اوہناں
دے سارے وجود تے غالب رہی، تے جیہنے اوہناں دی سوچ تے کردار
نوں قلبوت دِتّا............ بابافرید تھوڑی عمر وچ شیخ قطب الدین دے مرید
ہوگئے، عبادت تے اخلاقی اصولاں تے چلن لگ پئے جیہناں وچ چلہ
معکوس وی شامل سی۔ اوہناں نے ہانسی وچ رہائش اختیار کیتی تے بعدوں
اجودھن ٹُر گئے۔ اوہناں نے اس گھاٹ نوں پاک پتن دا ناں دِتّا۔ اوہناں
دیاں اک توں ودھ بیویاں تے بہت سارے بچے سن تے ہمیشاں اوہ
فاقیاں دے نیڑے رہندے سن۔ اوہناں نے بہت سارے مریداں دی
تربیت کیتی تے کئی خانقاہواں قائم کیتیاں۔ اوہ اپنے عوامی سن کہ ہر ویلے
مریداں تے ملن والیاں نے اوہناں نوں گھیریا ہوندا سی۔ اوہ ہندوستان
دے ایہو جہے صوفی بن گئے جیہناں دی سب توں ودھ عزت کیتی جاندی
سی۔ اوہ 1265ء وچ فوت ہوئے تے پاکپتن وچ دفن نیں۔)

سکھ تاریخ داناں دیاں گلاں توں ایہہ ثابت ہویا کہ اوہ بابا فرید دا ذکر احترام نال کردے نیں۔ جس طرح مسلمان اوہناں پیغمبراں دا ناں بڑے احترام نال لیندے نیں، تے اوہناں دی بےادبی بارے سوچ وی نہیں سکدے جیہناں دا ذکر قرآن شریف وچ کیتا گیا اے، انج ای سکھ لوک بابافرید دی عزت کردے نیں، تے اوہناں دی گستاخی بارے سوچ وی نہیں سکدے، کیوں جے اس بزرگ دا گوروگرنتھ صاحب وچ صرف ذکر ای نہیں، سگوں اوہناں دا کلام وی موجود اے۔ ایس لئی بابافرید دا سکھ دھرم وچ احترام سدا رہوے گا۔ سکھاں دا پنجابی زبان تے ایہہ احسان اے کہ اوہناں نے بابا فرید دا کلام اپنی مقدس کتاب وچ شامل کرکے ایس نوں ضائع ہون توں بچا لیا۔ بابافرید سدا مسلماناں تے سکھاں وچکار دوستی تے شانتی دا سبب رہن گے۔

حوالے

1۔ محمد اقبال، علامہ: بانگ درا، ص253 / کلیات اقبال اُردو، مرتب احمد رضا ادارۂ قلم لاہور، 2005ء، ص269

2۔ سردار ہربنس سنگھ: گرونانک کی سوانح عمری؛ نگارشات لاہور، 2000ء ص18

3۔ فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر: بول فریدی مع ترجمہ؛ مصنف خود، س۔ن، ص23

4۔ بدرالدین اسحٰق: اسرار الاولیاء؛ اُردو ترجمہ بعنوان ملفوظات بابافریدالدین گنج شکر، مترجم پروفیسر محمد معین الدین دردائی، نفیس اکیڈمی کراچی، 1983ء ص18

5۔ Khaliq Ahmad Nizami: The Life and Times of Shaikh Farid-ud-Din Ganj-i-Shakar; Universal Books Lahore, n.d., p.122

6۔ Macauliffe, Max Arthur: The Sikh Religion; The Claredon Press, 1909, vol.6, p.356

7۔ لاجونتی رام کرشن، ڈاکٹر: پنجابی کے صوفی شاعر؛ اُردو ترجمہ امجد علی بھٹی، بک ہوم لاہور، 2004ء ص40۔54

8۔ افضل حیدر، سید: ذکرِ فرید؛ کلاسیک لاہور، 2002ء ص209

9۔ ایضاً

10۔ فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر: بول فریدی؛ ایہہ کتاب مصنف نے خود چھپوائی سی۔

11۔ انعام الحق جاوید، ڈاکٹر: ''بابا فرید بارے کجھ مغالطے'' پور ادب دا؛ مرتب میاں ظفر مقبول، نیو بک پیلس لاہور

12۔ حمیداللہ شاہ ہاشمی، پروفیسر: کلام بابافرید؛ شیخ محمد بشیر اینڈ سنز لاہور، 2002ء

13۔ لاجونتی رام کرشن، ڈاکٹر: پنجابی دے صوفی شاعر؛ ص46

14۔ عبدالغفور قریشی: پنجابی زبان دا ادب تے تاریخ؛ تاج بکڈپو لاہور، 1966ء ص89

15۔ محمد قاسم فرشتہ: تاریخ فرشتہ؛ 284:2

16۔ علی اصغر چشتی: جواہر فریدی؛ وکٹوریہ پریس لاہور، 1884ء ص187

17۔ میر عبدالواحد بلگرامی: سبع سنابل؛ مطبع نظامی کانپور، 1299ھ ص43

18۔ حامد حسن قادری: داستان تاریخِ اُردو؛ اُردو اکیڈمی سندھ کراچی، 1988ء ص19

19۔ افضل حیدر: ذکر فرید؛ ص209

20۔ ظہور احمد اظہر، ڈاکٹر: (مترجم) معارف فریدیہ: دیوان بابافریدالدین مسعود گنج شکر؛ مرکز معارف اولیاء، محکمہ مذہبی امور و اوقاف لاہور، 2005ء ص33

21۔ فقیر محمد فقیر: بول فریدی مع ترجمہ؛ ص32۔34

22۔ افضل حیدر: ذکر فرید؛ ص190

23۔ شہباز ملک، ڈاکٹر: نتارے؛ تاج بکڈپو لاہور، 1986ء ص123

24۔ انعام الحق جاوید، ڈاکٹر: ''بابافرید بارے کجھ مغالطے'' پورادب دا؛ مرتب میاں ظفر مقبول، ص247

25۔ افضل حیدر: ذکر فرید؛ ص190

26۔ اوشو: بولے شیخ فرید پیارے اللہ لگے (تشریح کلام بابا فرید شکر گنج)؛ سُچیت کتاب گھر لاہور، 2003ء ص13۔14

27۔ محمد خالد مسعود: بابافرید: سائیں فرید گنج شکر کا فلسفۂ انسانیت؛ فکشن ہاؤس لاہور، 1966ء ص14

28۔ بلونت سنگھ آنند: بابافرید؛ سُچیت کتاب گھر لاہور۔ 2001ء ص103

29۔ بخشی رام سنگھ: سات ستارے؛ صوفی پرنٹنگ اینڈ پبلشنگ پنڈی بہاؤالدین، 1924ء ص37

30۔ Fauja Singh: History of the Punjab; Muslim Period, Punjabi University Patiala, 1972, vol.3, p.309

31۔ Ibid, vol.3, p.391

32۔ Khushwant Singh: The History of the Sikhs (1469-1839); Oxford University Press, Delhi: 1984) pp.27-28

33۔ Nijjar, Bakhshish Singh: Punjab Under Sultans (1000-1526 A.D.); Lahore: Book Traders 1979, pp.140-141

Khoj
Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Punjab University Lahore (Pakistan)
Vol:66, Jan.-June. 2011, pp 61-72

کھوج
تحقیقی مجلّہ شعبہ پنجابی زبان وادب
پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔جون 2011ء، مسلسل شمارہ 66

پنجابی کافی دا چوتھا کلاسیک شاعر......فقیر قادر بخش بیدل

☆ ڈاکٹر نبیلہ رحمٰن

Abstract

No doubt, the tradition of genre "kafi" is very precious, antique as well as unique in Punjabi Literature. There are about four classical poets in this regard; namely, shah Hussain, Baba Bullay Shah, Sachal Sarmast and Khawaja Farid. Splendid student of Sachal Sarmast honorable, Faqir Qadir Baksh Be-Dil was categorically poet of multi language as well as "Kafi". His poetic era i.e (poetry in genre Kafi) has become (appeared) before Khawaja Farid and after his peerless teacher Sachal Sarmast. Owing to time ranking superb, Classic Faqir Qadir Baksh Be-Dil is supposed to be on number Fourth in classic poetry of Kafi, instead of Khawaja Farid in Punjabi literature.

In this article the writer has not given only precious material about classic literature and Kafi but also keenly and meticulously discussed the life and poetry as well as literary philosophy of classic poet Faqir Qadir Baksh Be-Dil.

سندھ وادی دی تہذیب لوک گیتاں تے موسیقی دے سُراں وجھوں قدیم ترین وی اے تے امیر ترین وی۔ ایہناں لوک گیتاں وچوں ای مختلف شعری صنفاں پنگریاں۔ بھجن، شبد تے گنان سُرجے، ایہناں سبھناں دی موضوعاتی بنتر وچ بوہتا فرق وکھالی نہیں دیندا۔ البتہ ایہناں دی ہیئت آپو

☆ پروفیسر شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی اورینٹل کالج، لاہور

اپنی اے، جیہنوں ہور سنوارن لئی اوس ویلے دے سیاسی، سماجی تے مذہبی حالات نے خاص کردار ادا کیتا۔ ''کافی'' اوہناں وچوں سب توں اُکھی صنف اے۔ اوہ ایس پکھوں کہ باقی سب صنفاں ویلے دے نال نال اپنا وجود قائم نہ رکھ سکیاں پر کافی اج وی پنجابی ادب دے متھے دا وڈا سنگھار اے۔ ناتھ جوگیاں دا کلام 'شبد تے بانی'، اسماعیلی پیراں دے 'گنان'، بھگتاں دے 'بھجن'، گوروصاحبان دے 'شبد' تے مسلمان شاعراں دی 'کافی' اپنے اپنے سمے وچ لوکائی دا من موہندے رہے۔ ایہناں ساریاں صنفاں دی اپنی اپنی بنتر تے اپنی اپنی ہیئت ہے سی۔ پر ایہناں دی گائیکی اتے لوک گیتاں دے اثرات تے چالو سمے دے راگ راگنیاں دی ورتوں نمایاں وکھالی دیندی اے۔ کافی البتہ اپنی نویکلی ہیئت، اچھوتے موضوعات، دلکشی تے تاثیر دے لحاظ نال اپر دسیاں ساریاں صنفاں نالوں اگیرے وکھالی دیندی اے۔

کافی وچ 'رہاؤ' دی ورتوں وی وڈے پیمانے تے ہوئی اے۔ پر کئی کافیاں وچ استھائی دو مصرعیاں دی وی لیاندی گئی تے بعض کافیاں فارسی غزل دی ہیئت اُتے وی لکھیاں گئیاں نیں۔ جے کر کافی وچ رہاؤ یاں استھائی (مطلع) آ جاوے تے بعضے ویلے اگلے مصرعے 'بند' دی صورت وچ وی لکھے جاندے نیں۔ ایس بندنوں دو، تن یاں چار مصرعیاں وچ الیکیا جا سکدا اے پر جدوں آخری مصرعہ ''رہاؤ'' نال قافیہ ملاندا اے تے کافی دی تاثیر تے معنے دوچند ہو جاندے نیں۔

علمِ موسیقی وچ کافی اک ٹھاٹھ وی اے تے راگ وی۔ پہلے پہل صنف کافی نوں زیادہ تر ایسے ای راگ وچ گایا گیا سی۔ ایس لئی ایہدا ناں وی ایسے نسبت پاروں عوام وچ مقبول ہویا۔ تاثیر دے لحاظ نال کافی وچ دو اہم پکھ اُبھر کے سامنے آئے اک تاں اوہدی من کھچویں 'ہیئت' تے دوجا اوہدی Subjectivity، جیہڑی اپنے اندر اک رُگ بھریجن والی اندرمکھی کیفیت رکھدی اے۔ انج ایہہ اوس اجتماعیت دا حصہ بنی جیہڑی اکیتا نوں پرچاردی اے، سانجھ بناندی اے تے سیہان دے نویں در کھولدی اے۔ موضوعاتی پکھوں 'کافی' بھگتاں، سادھاں تے صوفیاں دی انسانیت دی فلاسفی دا تسلسل وی اے۔ ایس لئی ایہہ اجتماعی منکھی جیون نوں اندروں ٹھاردی رہی تے باطنی شکتی دیندی رہی۔

کافی نوں ہن تک جنے وی ہیئتی پڑاواں وچوں لنگھنا پیا ہووے ایہدا اڈھلا نمونہ تے بھرویں ریت سانوں سولھویں صدی وچ شاہ حسین (1599ء-1539ء) کول ای ملدا اے۔ ایس توں بعد بابا بلھے شاہ (1759ء-1680ء) تیجے سندھ وادی دے حضرت سچل سرمست (1827ء-1739ء) ہوئے فیر تاریخ دان خواجہ غلام فرید نوں کافی دا کلاسیک شاعر مندے نیں پر اوہ چوتھے نہیں پنجویں نیں۔ کیوں جے حضرت سچل سرمست توں بعد اوہناں دے شاگرد فقیر قادر بخش بیدل پنجابی 'کافی' دے

کلاسیک شاعر ہوئے نیں۔

اٹھارویں صدی دے اخیر تے انھیویں صدی دے ادھ توڑی سندھ سیاسی، سماجی تے معاشی بدامنی وچ جی رہیا سی۔ ہالانی دی جنگ 1783ء مگروں تالپور حاکم ہوئے۔ اوہناں حاکمی دا نواں ڈھنگ 'چویاری' دے سیاسی نظام توں سرجیا۔ سندھ نوں ست حصیاں وچ ونڈیا۔ چار حصے میر فتح علی خان نے اپنے کول رکھے تے باقی دے تن اپنے بھراواں وچ ونڈ دتے۔ ایسے دور وچ مغربی قوماں پرتگالی، ڈچ تے انگریز دی آواجائی تے عمل دخل سندھ وچ ودھنا شروع ہویا۔ تالپور حکمران جاگیرداری دے نظام وچ جی رہے سن۔ حاکمی دے داء پیچ توں جانو نہیں سن۔ شکار اوہناں دا وڈا شوق سی۔ اپنے شوق لئی اوہ وڈی توں وڈی مہنگی شے وارن توں وی نہیں ٹلدے سن۔

تالپور حاکماں سندھ نوں سیاسی تے جغرافیائی طور اُتے باقی خطے توں اڈ رکھن دا واہ لایا۔ دلّی اُتے مغلاں دی حکومت سی۔ مغلاں دی عملداری سندھ وچ چلدی سی پر تالپور حاکماں دلّی دی بجائے افغانستان دے شاہ توں حاکمی دی سندلئی اتے مغلاں دی ماتحتی وچوں نکل آئے۔ میر علی مراد دے چلانا کر جان مگروں افغانستان دے معزول حاکم شاہ شجاع نے 1834ء وچ سندھ اُتے دھاوا بول دتا۔ کھرڑی دے مقام اُتے یُدھ پیا۔ اس جنگ توں انگریزاں رجواں لابھ چُکیا۔ میر انگریزاں نوں سندھ وچ ٹکن نہیں دے رہے سن۔ افغانستان دے حاکم دا جُھکا روس ول سی۔ روس ولوں ہند دی سرحداں اُتے برطانیہ خطرہ محسوس کردا سی۔ ایسے لئی اوہ شاہ شجاع دا حامی سی تے اوہدی مدد کر رہیا سی۔ کھرڑی دی جنگ لڑن دا تالپوراں وچ تل نہیں سی۔ انگریزاں ثالثی کر کے جنگ بند کرائی تے تالپوراں دس ہزار دا تاوان شاہ شجاع نوں تاریا۔ ایس توں مگروں انگریز سندھ وچ سیاسی تے تجارتی قوت بنے۔ تالپور حاکماں توں رجویں فائدے لئے۔ فوجی تے تجارتی مقصد لئی دریائے سندھ اُتے قبضہ کیتا۔

تالپور حاکماں دا انگریزاں نال واہ 1809ء، 1820ء، 1821ء، 1832ء، 1834ء تے 1836ء وچ پیا۔ انگریزاں دے ودھدے ہوئے اثر رسوخ توں سندھ دے حکمران اُچیچے خوف زدہ ہوئے۔ اوہناں 1832ء وچ کمپنی دے کاروبہار نوں روک دتا۔ 1832ء وچ ہوون والے معاہدے راہیں پھر انگریزاں نوں مراعات ملنیاں شروع ہوگئیاں۔ 1832ء وچ دریائی محصولاں وچ ترمیم کر کے نویں سریوں معاہدہ کیتا گیا۔ (1)

مہاراجہ رنجیت سنگھ دی حکومت 1834ء وچ بڑی پیڈی سی۔ اوس درانیاں نوں بھانج دے کے پنجاب دے اوہناں علاقیاں اُتے اکھ رکھی جیہڑے اوہناں دی حکمرانی وچ سن۔ افغاناں توں کشمیر تے ملتان دا کجھ حصہ اوس نے لے لیا سی۔1836ء وچ اوہ شکار پور اُتے حملے لئی اُلریا۔ تالپوراں وچ

رنجیت سنگھ نال ٹکران دا حوصلہ نہیں سی۔ انگریزاں توں مدد منگی جیہڑی دوواں دے وچکار معاہدے دی صورت اختیار کر گئی۔ جس دے سِٹے وچ حیدرآباد وچ مستقل ریذیڈنٹ آ گیا۔ انگریزاں ثالثی کر کے پنجی لکھ تاوان تار کے شکار پور دا علاقہ بچا دتا۔ 1836ء توں مگروں میراں دے سیاسی معاملات عملاً انگریز طے کر دے سن۔ ہولی ہولی میراں دے ہتھوں حکومت جاندی رہی تے 1843ء وچ تالپور حاکماں معاہدے اُتے دستخط کر کے سندھ انگریزاں دے حوالے کر دتا۔(2)

فقیر قادر بخش بیدل اجیہے وکت وچارے حالات وچ پیدا ہوئے تے حیاتی مانی۔ بیدل نے جوانی وچ تالپوراں دی بھانج تے استعماری قوت دی چڑھت تکی۔ اوس نے ساری حیاتی سندھ نوں سہکدیاں ویکھیا۔ فقیر قادر بخش بیدل 1814ء نوں روہڑی شہر وچ محمد محسن بیکس قریشی ہوراں دے گھر پیدا ہوئے، جیہڑے صوفی شاہ عنایت اللہ شہید دے سلسلہ تصوف دے بزرگ سید عبدالوہاب جیلانی توں بیعت سن۔(3)

بیدل دا ناں عبدالقادر آپ دے والد نے حضرت عبدالقادر جیلانی دی نسبت نال رکھیا، پر بیدل احتراماً آپوں ہمیش 'قادر بخش' لکھدے رہے۔(4) دینی تے دنیاوی علم بیدل ہوراں اپنے والد کولوں سکھیا۔ گھر دا ماحول علمی تے ادبی سی۔ محمد محسن بیکس ہوراں کول اوس ویلے دے عالم تے درویش اکثر آوندے رہندے سن۔ بیدل دی مُڈھلی تربیت وچ ایس ماحول نے اُچیچا کردار ادا کیتا۔ علمی تے ادبی چیٹک اوہناں نوں مولوی عبدالرحمٰن سکھری دے مکتب کھچ کے لے گئی، جتھے 'شرح جامی' پڑھدیاں لفظ 'عشق' نے من دی دُنیا دے بوہے بیدل اُتے کھول دتے۔(5) بیدل استاد اگے پکار اُٹھیا: ''عشق مینوں زمین تے اسمان توں وی وڈا نظر آوندا اے۔ میرے لئی ایہو ای کافی اے۔ ہن میں ایس توں اگے نہیں پڑھ سکاں گا۔''(6)

بیدل عربی، فارسی، اردو، پنجابی، سندھی، ہندی، قرآن، فقہ، تصوف تے طب اُتے بھرویں علمی پکڑ رکھدے سن۔ انج بیدل سندھ وچ دوجے ہفت زبان شاعر نیں۔ بیدل دیاں لکھتاں اوس دے ڈونگھے مطالعے تے مشاہدے دی دلیل نیں۔ اختر درگاہی ہوریں آپ دے علمی ذوق تے سیر دے پچھوکڑ نوں بیان کر دیاں لکھدے نیں:

> '' حضرت بیدل نے سندھ کے مختلف شہروں میں علمی مراکز اور صوفی خانقاہوں اور درگاہوں کی حاضری دی۔ آپ نے سیوھن شریف، بھٹ شاہ، جھوک شریف، درازہ شریف، پیر جو گوٹھ، پریالو، نوشہرو، کنڈڑی اور تجل شریف جا کر وہاں کی درگاہوں اور علمی مراکز کے فکری رجحانات کا مشاہدہ کیا اور وہاں موجود صوفی فقراء، درویشوں، جوگیوں،

سنیاسیوں اور باکمال گائیکوں سے ملاقاتیں کیں اور ان کی فکری تحریکوں سے آگاہی
حاصل کی اور اس طرح اپنی علمی فضیلت تمام حلقوں میں منوائی۔''(7)

آپ نے پیر صبغت اللہ اوّل (پیر پگاڑو) توں وی روحانی فیض پایا(8) اتے 'پیر جو گوٹھ' دے سفر دے دوران پیر صبغت اللہ راشدی (پیر پگاڑو) دے پتر سید علی گوہر اصغر نوں مثنوی مولانا روم دے سبق پڑھائے۔(9) 'پیر جو گوٹھ' جان توں پہلاں آپ نے حضرت لال شہباز قلندر دی درگاہ توں وی فیض پایا(10) حضرت لال شہباز قلندر نال بے پناہ محبت تے عقیدت دا اظہار 'سرودنامہ' وچ انج کردے نیں:

قلندر چوں محمد رہنما ہے　　　　قلندر چوں علی مشکل کشا ہے
قلندر نور حسنَ المجتبیٰ ہے　　　　قلندر نسل شاہِ کربلا ہے
مرا مرشد مکمل ہے قلندر
حسینی حیدری سلطان سرور
قلندر جلوۂ نورِ جلیل ست　　　　قلندر محرم سرِ خلیل ست
قلندر شافیٔ قلبِ علیل ست　　　　قلندر یاورِ جانِ ذلیل ست
میرا مرشد مکمل ہے قلندر
حسینی حیدری سلطان سرور
قلندر آفتابِ اولیاء ہے　　　　قلندر مظہرِ سرِّ صفا ہے
قلندر صورتِ شیر خدا ہے　　　　قلندر محض ذاتِ کبریا ہے
میرا مرشد مکمل ہے قلندر
حسینی حیدری سلطان سرور(11)

فقیر قادر بخش بیدل ہوراں دے کلام وچ تھاں تھاں لال شہباز قلندر دے فکری پرچھانویں ویکھے جاسکدے نیں۔ بیدل ہوراں مخدوم محمد اسماعیل ہوراں دی درگاہ توں وی سلوک دے کجھ مرحلے طے کیتے، پر بیدل جان اللہ شاہ ثانی دے مرید سن۔ اوتھوں ای خرقہ خلافت ملیا سی۔(12) ڈاکٹر عبدالمجید سندھی لکھدے نیں:

''آپ حضرت سچل سرمست کے معتقد تھے، لیکن آپ مرید روہڑی کے قادری سلسلہ کے بزرگ میر جان اللہ شاہ دوم کے تھے، جو شاہ عنایت شہید جھوک والے کے خلیفہ اور فارسی زبان کے باکمال شاعر میر جان اللہ شاہ رضوی کے پوتے تھے۔''(13)

فقیر قادر بخش بیدل ہوراں نے اپنی حیاتی فقیراں ، درویشاں دی صحبت تے محبت وچ گزاری۔ [14]

فقیر قادر بخش بیدل عالم فاضل ہستی سن۔ اوہناں بہت ساریاں کتاباں لکھیاں۔ ہر تذکرہ کار نے ایہناں دی تعداد مختلف دسی اے۔ ڈاکٹر ایچ-آئی سدا رنگانی نے کتاباں دی تعداد اٹھاراں دسی اے تے ایہناں دا مختصر ویروا وی کیتا اے۔ [15] گدومل کٹن مل ہرجانی نے لکھتاں دی گنتی تئی (23) دسی اے تے ہر اک دے بارے جانکاری وی دتی اے۔ [16]

عبدالحسین موسوی ہوراں لکھتاں دی گنتی نہیں دسی۔ لکھتاں دے موضوعات دسے نیں کہ علم طب، انشاء پردازی، علم فقہ تے تصوف دے نکتیاں تے دقیق مسئلیاں بارے کتاباں لکھیاں۔ [17] اختر درگاہی [18] تے سید مظہر جمیل ہوراں لکھتاں دی گنتری تیہہ دسی اے۔ [19] فقیر بیدل ہوراں دیاں کتاباں دے موضوعات توں اوہناں دے ڈونگھے مطالعے تے علم دی دس پیندی اے۔ فقیر بیدل نے 1289ھ بمطابق 1872ء وچ پردہ کیتا۔ ایس دی صحیح جانکاری اوہناں دے مزار اُتے لگے کتبے توں ملدی اے، تاریخاں تے تذکرے دُپھیڑیں بھرے نیں:

رحلت نمود: تاریخ وفات مرحوم فقیر قادر بخش

وا! دریغا کہ سالکِ کامل راند نا گہ ز دار دنیا رخش
ہاتفم گفت سال رحلتش بود "طالب وحید قادر بخش"
(1289ھ)

اساں بیدل دے مُڈھلے حالات وچ ویروا کر آئے ہاں پئی فقیر قادر بخش بیدل دے والد محمد محسن صوفی عنایت اللہ شہید (جھوک والے) دے سلسلہ تصوف نال سانگا رکھدے سن۔ عنایت اللہ (شہید) دی شخصیت نے فقیر بیدل دی ذہنی، سیاسی تے عمرانی فکر نوں ترتیب دیون وچ اہم کردار ادا کیتا۔ صوفی عنایت (شہید) اوہ ہستی نیں جیہناں سندھ دی لوکائی اندر جاگیرداری نظام دے خلاف اپنے حقاں لئی جاگرتی لہر چلائی اتے ایسے جرم وچ شہادت دا جام پیتا۔ ایسے پاروں سبطِ حسن، عنایت اللہ (شہید) نوں سندھ وادی دا پہلا سوشلسٹ صوفی قرار دیندے نیں۔ [20] بلاشبہ عنایت اللہ (شہید) ہوری ڈھائی تن صدیاں توں ودھ سندھ وادی تے چھائے عمرانی جمود نوں توڑن والے سن۔ سانجھی معیشت دی بنیاد رکھن والے انسانی ایکتا دے پرچارک سن، خدا ترس سن، دردمند دل دے مالک سن۔ لوکائی نوں جاگرتی دیون والے انقلابی سن۔ سبطِ حسن ہوراں دا آکھنا اے:

"اُس نے اس خزاں گزیدہ دیار میں 'گلشنِ ناآفریدہ' کا خواب دیکھا اور اپنے

قبل از وقت سنہرے خواب کی تعبیر کے صلے میں شہادت پائی۔''[21]

صوفی عنایت اللہ (شہید) دا شمار اوہناں صوفیاں وچ ہوندا اے، جیہڑے مَل تے مالکی دے خلاف نیں۔ اوہناں ایہہ سوچ دتی کہ واہی بیجی سانجھے اصولاں اُتے کیتی جاوے۔ پیداواری عمل وچ سارے لوک برابر دے شریک ہوون اتے پیداوارنوں آپو اپنی لوڑ انوسار ونڈ لیا جائے۔ کیوں جے اصل شے پیداواری عمل اے تے اصل برابری اوہ اے جیہڑی پیداواری عمل دے دوران وچ قائم ہووے نہ کہ ونڈ ویلے۔ نہیں تے چور، ڈاکو تے کاہل سارے مال دے حقدار بن بہندے نیں۔ صوفی عنایت اللہ دی ایہہ سوچ 'جھوک' دی لوکائی دے دلاں اُتے لیک واہ گئی۔ اوہ سانجھی واہی کرن لگے۔ تجربہ کامیاب رہیا۔ ہن بٹائی تے ونگار مُک گئی۔ لوکاں آنند دے ساہ لئے۔ صوفی عنایت اللہ دی شہرت جھوک توں کھنڈدی ہوئی آل دوالے پھیلی۔ بلڑی دے سیداں دے مرید جیہڑے زمینداراں دے مزارعے سن، صوفی عنایت اللہ دے حلقے ارادت وچ آن لگے۔ حاکم میل دی اکھ ٹھنکی جس بارے میر علی شیر قانع ٹھٹھوی آکھدے نیں:

''فقرائے بلری خاندان شان بہ معاند فروغ و مجد ایں سلسلہ از آنہا بریدہ بایں ہامی پیوستند۔''[22]

ترجمہ: بلری دے درویشاں دا خاندان جس نے ویرنوں ودھایا ایس خاندان دا وڈکا اپنے خاندان توں ٹُٹ کے ایہناں (شاہ عنایت) نال جُڑ گیا۔

فقیر بیدل نے اپنے کلام وچ جتھے لفظ 'صوفی' ورتیا اے، اوہ استعارہ اے صوفی عنایت اللہ شہید لئی۔ حق تے سچ نوں اجارن لئی جتھے منصور حلاج دا ناں ورتیا اے، اوتھے مقابلے اُتے صوفی دا ناں لیاندا اے۔ بیدل لاگے دوواں دے سچ دی ویدن اِکو ای اے:

عشقے خون خاصاں دا ہاریا
صوفی دا سر نیزے چاڑھیا
عشق نہیں کائی عشرت یارا
سینے سوز سماون[23]

......

صوفی دا سِر ، نیزے اُتے
چاڑھیا عشق عیان[24]

......

شاہ شرف سرمد دے سر تے ، درد کیتی دھاڑ دھاڑی
صوفی دا سر عشق چڑھایا ، نیزے تے نرواری

کئی سالک وتن سدھانے ، بار غماں سر چائی (25)

سندھ وادی دی اپروکت بیان کیتی سیاسی لہر نے شاعراں دی سوچ نوں وٹ کے رکھ دتا۔ ادب برائے ادب دی تھانویں دیس پیار دے گیت لکھے گئے۔عشق دے فلسفے نے کروٹ لئی۔داستان لکھی گئی، پر داستان دے پچھوکڑ وچ اپنی مٹی نال محبت نوں پرچاریا گیا۔احدیت دا فلسفہ صوفیاں اپنی ویدن نوں دسن لئی ورتیا، پر ایس دے پچھوکڑ وچ عمرانی ٹیچے پئے ہوئے سن۔فقیر قادر بخش بیدل دا بھگتاں تے صوفیاں دی اوس ڈھانی نال سانگا اے جیہناں اپنے کلام وچ احدیت دے فلسفے دا بھرواں اظہار کیتا، حاکماں دے ہتھوں دکھی لوکائی لئی ایس فلسفے وچ تسلی وی سی تے اوہناں نوں اک مُٹھ رکھن دا جتن وی،فقیر بیدل وی ایسے دا ہوکا دیندے نیں۔

احدیت دی فکر دے صوفی دانشوراں کول ایہہ فلسفہ بہتا کر کے حسی تے عمرانی پدھر اُتے وکھالی دیندا اے۔ بیدل دے کلام وچ ایہہ فلسفہ اوہناں دے اپنے مشاہدے توں اُکردا اے۔ایہوای کارن اے پئی اوہ کئی پیچدار سوال ساڈے سامنے رکھدے نیں، کائنات بارے، اُس دی ہوند بارے اتے خود ذاتِ حق بارے۔ ذات حق تے بندے دے تعلق بارے۔اوہ ایہناں دا جواب وی دیندے نیں، پر بہت مختصر......''دوواکوئی نہیں''،ایہہ سارا اوس دا اپنا ذوق سی،جس نے ظہور کیتا:

حُسن بسنت بہانا کیتُس ، آپ وکھاون آیا
برہوں روپ بہار میں سوہنا ، کھیل کھلاون آیا
بیدل صورت گُل دی گھن کر ، لوک بُھلاون آیا(26)

......

صورت حق دی ہے انسان ، اسم جسم دا چھوڑ گمان
اپنے شوقوں یار سڈاوے ، نام ہندو مسلمان
حسن دی سمجھ حقیقت بیدل ، صورت سارا سرّ سجان(27)

......

آپ کرے سِرّ اپنا ظاہر ، ناؤں کیتُس انسان دا(28)

......

مینوں چاک نہ جانیں ، شاہ ہزارا میں ہوں
ویس چاکاں دا پر توں ، پہریم ساڈا سر سُجانیں
نور نیارا میں ہوں(29)

......

رانجھو نال اساڈا رُوح رلیا ، چاتم سر خلق دیاں خواریاں(30)

احدیت توں اڈ فقیر قادر بخش بیدل دو جا وڈا فلسفہ عشق دا اے۔ عشق اوہناں دے لاگے ازلی تے ابدی سچائی دی بھال وی اے تے نجات دا راہ وی۔ اوہدے کلام توں انج لگدا اے جیویں عشق اوہدے ہڈیں رچیا اے، اوہ ایہنوں دُھروں لے کے ٹریا اے۔ اوس دے ہاں عشق دا فلسفہ صوفیاں دی روایت نال وی جڑیا ہویا اے تے اپنی نویکلتا وی رکھدا اے۔ اوس دے کلام وچ فلسفہ عشق اسلامی تے مقامی روایت دا سوہنا میل اے۔ اوس دا عشق ایس گل دے دوالے گھمدا اے: اللہ نے انسان نوں اپنی صورت تے پیدا کیتا''۔ پھیر اوہ اپنی ای صورت جیہڑی 'محمدؐ' دے روپ وچ ظاہر ہوئی تے عاشق ہوگیا۔ انسانی وجود وچ جلال تے جمال دی انتہا رکھ دتی۔ انسانی وجود ایسے پاروں 'وجود کبیر' قرار پایا۔ ایہوای کارن اے کہ صوفی یاں عاشق ذات حق تے اوس دی کائنات دے بھیت اپنے اندروں تلاش کردا اے۔ بیدل دا عشق 'عالمِ کبیر' دی بھال کان اے۔ ایس ظاہرا مادی وجود دی کوئی حیثیت نہیں، جیہڑا ایس مادی وجود نوں وسار دیندا اے اوس اُتے 'عالم کبیر' دی حقیقت کھُلدی اے۔ بیدل نے اپنے کلام وچ ایس حقیقت نوں 'رنگ' تے 'بے رنگی' دے استعاریاں وچ لپیٹ کے بیان کیتا اے۔ چڑھدے تے لہندے پنجاب دے کلاسیکی ورثے وچ 'نرگن' تے 'سرگن' ایسے مفہوم وچ ای ورتیجے ملدے نیں:

عشق دے باجھوں بیدل ، جگ وچ جیون محض اجایا(31)

......

عشق تساڈڑے ڈھولیا ، ساڈے نال کیا کیتا
برہا بندوق بَن مارے سانوں ، جوڑ کے نین بلیتا
محبت نال مَن بیدل دا ، سئیوں سیلانی کیتا(32)

......

رنگ بے رنگی ہکو جاݨیں لامکان مکان
بے نشان دا جلوہ ویکھیں اوہلے نام نشان (33)

......

ساڈی رمز ڈساون کیتے عشق اَلایا
عشق آکھندیۓ وچ ظہوری ، راز چھپایا
بیدل مینڈی ذات کیہہ پچھدن ، بھُل بھُلایا(34)

......

عشق نہیں کائی چرچے بازی ، سولی سر چڑھاون
جام عشق دا جوئی پیوے
لکھ لکھ واری مر مر جیوے
سوئی راز دا واقف تھیوے
سہل نہیں لو لاون(35)

......

جِنّھن نوں عشق بتاوے راہ ، تِنّھن نوں کون کرے گمراہ
عشق ہے پیر پیغمبر میڈا
عشق ہے ہادی رہبر میڈا
عشق ہے حیدر صفدر میڈا
عشق ہے میڈی پشت پناہ(36)

وسیبی رہتلی شعور بیدل کول اوہدے ڈونگھے مشاہدے تے مطالعے توں اُگھڑ دا اے۔ ’قصہ ہیر‘، تاریخی، تہذیبی تے سیاسی لحاظ کان پنجاب دی دھرتی دا نمائندہ اے۔ ازلی ابدی حقیقت دی کہانی نوں صوفیاں ایسے کہانی دے پاتراں اوہلے اُچاریا اے۔ ایس دی اک وجہ ہیر دا والہانہ عشق اے تے ذات دی نفی دا اُچیچا اظہار جیہڑا ہیر نے رانجھے لئی کیتا۔ صوفی وی اپنے والہانہ حقیقی عشق دی کہانی ’قصہ ہیر‘ دے نانواں تھانواں اوہلے پاؤندا اے۔ انج وسیبی رہتلی استعارے بیدل دے کلام نوں ابلاغ تے فکری پکھوں بہت مضبوط بنا دیندے نیں:

تخت ہزارا چھوڑ ، رنگپور دے وچ رانجھن آیا(37)

......

جوگی والے ویس میں کوئی راہ مُسافر آیا(38)

......

تخت ہزارے دا صاحب ویکھو، گلیاں وچ پھریندا(39)

......

رنگپور دے وچ میں جو ڈھٹڑا ، آیا شاہ سیلانی
میں تے بیراگن تھیاں(40)

......

آج پیا ہوری کھیلن آیا، سہسیں رنگے بے رنگ سمایا(41)

......

مینوں چاک نہ جانیں ، شاہ ہزارا میں ہوں (42)

سندھ وچ تن وڈے فکری دھارے نیں، ہالائی، کنڈڑی تے درازی۔فقیر قادر بخش بیدل دا تعلق تیجے فکری دھارے نال اے۔اوہ کافی نوں وائی آکھدے نیں کہ سندھ وچ کافی تے وائی اکوای شعری صنف دے دو ناں نیں۔فقیر بیدل ہوراں دی کافی دی شکل ہیئت پکھوں بھجن، مسمط تے اوہدیاں قسماں، کافی یکی، کافی دوتکی، کافی ٹہ تکی، کافی مربع، مسدس وچ ملدی اے، اتے غزل نما کافیاں وی موجود ہن۔سوایا تے ڈیوڑھ اوہناں دی مقبول ہیئت اے، جس نوں اوہناں اُپر بیانیاں ساریاں صورتاں نال ورتیا اے۔

سندھ وادی جغرافیائی تبدیلیاں توں لنگھدی ہوئی پنجاب تے سندھ وچ ونڈی گئی، پر وسیبی رہتلی تے ادبی ونڈ اوکھی ہوندی اے۔جغرافیائی حداں سرحداں بدلن نال وسیبی قدراں ایڈی چھیتی نہیں بدلدیاں۔ایہو ای وجہ اے پئی پنجاب تے سندھ دی زبان، ادب تے دانشور دی فکر وچ اک گوڑھتا اے۔سندھی تے پنجابی شاعری دیاں بعض صنفاں وچ یکسانیت پائی جاندی اے۔ دوویں خطیاں دے ادب وچ کافی دی صنف پردھان اے۔ وادی سندھ دے بوہتے شاعراں اپنی من وارتا تے ہڈوارتا نوں لوکائی تائیں اپڑان لئی ایسے صنف نوں اپنایا۔فقیر قادر بخش بیدل کول وی ایہہ صنف اپنے پورے سیاسی، سماجی تے وسیبی رہتلی رکھ رکھاؤ نال ساڈے تائیں اپڑدی اے۔

حوالے:

1- ایم انور رومان، پروفیسر، مترجم: گزیٹیئر سندھ؛ العصر پبلی کیشنز، لاہور 2008ء ص 74

2- ایضاً ص 77-76

3- نبی بخش، بلوچ، ڈاکٹر: سندھ میں اردو شاعری؛ مجلس ترقی ادب لاہور 1975ء ص 151

4- اختر درگاہی۔مرتب: دیوانِ بیدل 'اردو'؛ بیدل یادگار کمیٹی، روہڑی 2003ء ص 17

5- عزیز انصاری، ڈاکٹر: عبید اللہ وریاہ؛ مترجمین: تذکرہ مشاہیر سندھ؛ سندھی ادبی بورڈ، حیدرآباد 1951ء ص 210

6- گدومل کٹن مل ہرجانی: (مرتب) دیوان بیدل؛ بیدل یادگار کمیٹی، روہڑی 2007ء ص 47

7- اختر درگاہی: مرتب: دیوانِ بیدل 'اردو'؛ ص 23

8- ایضاً ص 23

9- شاہدہ بیگم، ڈاکٹر: سندھ میں اردو شاعری؛ اردو اکیڈمی سندھ، کراچی 1980ء ص 247

10- H.I.Sada Rangani. Dr: Persian Poets of Sindh; Sindhi Adbi Board, Hyderabad 1987, P-243

11- گدومل کٹن مل ہرجانی۔مرتب: دیوان بیدل؛ ص54

12- عبدالغفور قریشی: پنجابی ادب دی کہانی؛ پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، لاہور 1989ء ص360

13- عبدالمجید، سندھی، ڈاکٹر: پاکستان میں صوفیانہ تحریکیں؛ سنگ میل پبلی کیشنز، لاہور 1994ء ص207

14- گدومل کٹن مل ہرجانی۔مرتب: دیوان بیدل؛ ص65

15- H.I.Sada Rangani. Dr: Persian Poets of Sindh; P.243-46

16- گدومل کٹن مل ہرجانی: (مرتب) دیوان بیدل؛ ص26-112

17- عبدالحسین موسوی: (مرتب) دیوان بیدل؛ سندھی ادبی بورڈ، حیدرآباد 1961ء ص73-67

18- اختر درگاہی: (مرتب) دیوانِ بیدل 'اردو'؛ ص 29-23

19- مظہر جمیل، سیّد: جدید سندھی ادب؛ بازیافت، کراچی 2004ء ص406

20- سبطِ حسن: نوید فکر؛ مکتبہ دانیال، کراچی 2002ء ص163

21- ایضاً ص167

22- علی شیر، قانع، میر، ٹھٹھوی: تحفۃ الکرام، حصہ دوم؛ سندھی ادبی بورڈ، حیدرآباد 1959ء ص170

23- نبیلہ رحمٰن۔سودھن ہار: رمز وجود ونجاون دی؛ پنجاب انسٹی ٹیوٹ لینگوئج آرٹ اینڈ کلچر، لاہور 2010ء ص242

24- ایضاً ص49

25- ایضاً ص142

26- ایضاً ص125

27- ایضاً ص209

28- ایضاً ص46

29- ایضاً ص298

30- ایضاً ص158

31- ایضاً ص190

32- ایضاً ص223

33- ایضاً ص164

34- ایضاً ص172

35- ایضاً ص241

36- ایضاً ص101

37- ایضاً ص88

38- ایضاً ص104

39- ایضاً ص176

40- ایضاً ص264

41- ایضاً ص51

42- ایضاً ص298

Khoj
Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Punjab University Lahore (Pakistan)
Vol:66, Jan.-June. 2011, pp 73-80

کھوج
تحقیقی مجلّہ شعبہ پنجابی زبان وادب
پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔جون 2011ء، مسلسل شمارہ 66

علی حیدر ملتانی: فکر تے فن

☆ ڈاکٹر ظہیر احمد شفیق

Abstract:

This article dwells upon the poetic endeavor of Punjabi classical poet Ali Hayder Multani, it further proves that he has special inclination towards the tradition of classical Punjabi poetry. Ali Hayder encompasses political, social and sociatic elements besides mystical experiment. The article highlights the different aspects of Ali Hayders poetry.

علی حیدر ملتانی پنجابی کلاسیکی شعری روایت وچ ملتانی لہجے دے بڑے معروف پنجابی شاعر نیں۔ اوہناں دا زمانہ اٹھارویں صدی دا اوہ زمانہ اے جدوں اک پاسے اورنگ زیب دے مرن مگروں مرکزی حکومت ختم ہوکے رہ گئی سی تے دوجے پاسے پنجاب وچ سکھاں دی لُٹ مار نے لوکائی دا جینا دوبھر کیتا ہویا سی، اُتوں احمد شاہ ابدالی تے نادر شاہ دے حملیاں پنجاب واسیاں دی رہی رت وی نچوڑ کے رکھ دتی۔

انج سیاسی سماجی تے معاشی حوالے نال ایہہ دور جنا بُرا سی ادبی حوالے نال اوناں ای

☆ اسسٹنٹ پروفیسر پنجابی، پنجاب یونیورسٹی اورینٹل کالج، لاہور

مضبوط ثابت ہویا، ایہو زمانہ سی جدوں اردو ادب وچ میر تقی میر، خواجہ میر درد، محمد رفیع سودا تے پنجابی وچ مقبل، بلھے شاہ تے علی حیدر جیہے کوی سامنے آئے۔ خاص طور تے پنجابی ادب نوں جنی امیر تا ایس دور وچ ملی اوہ کسے ہور زمانے وچ نصیب نہ ہوسکی۔ علی حیدر ملتانی وی (1101ھ-1191ھ/ 1690ء- 1785ء)[1] ایسے ای دور وچ اکھ کھولی۔

علی حیدر دی جنم بھومی چک چوترا اے۔ ایہہ علاقہ پہلوں ضلع جھنگ نال جُڑیا ہوندا سی تے اکبری عہد وچ ایہنوں ملتان نال جوڑ دتا گیا۔ اَنج ایہہ علاقہ ضلع ملتان تے تحصیل کبیر والا دا حصہ بن گیا۔ ملتان نال ایس جڑت پاروں ای اوہ علی حیدر ملتانی اکھواندے نیں۔ ایہہ تے اک سرسری جہیا جائزہ سی علی حیدر دی حیاتی تے اوس دور دا جیہدے وچ اوہناں شعور دی اکھ کھولی ساڈا مقصد ایتھے ایس مضمون وچ علی حیدر دے کلام دی فنی تے فکری حوالے نال جائزہ لینا اے تاں جے ایہہ جانکاری مل سکے پئی ایس مہان کوی دی فنی تے فکری پختگی کس پدھر دی اے تے اوہناں کیہڑے کیہڑے سماجی فکری تے روحانی پکھاں نوں قلم دی نوک اُتے رکھیا۔

علی حیدر دا جیہڑا کلام ساڈے سامنے آیا اے اوہدے وچ چھ سی حرفیاں، اک نظم، اک نعت تے ''گفتگو ہیر بامادر'' دے عنوان نال قصہ ہیر رانجھا بیان کیتا اے۔

اوہناں اپنے کلام وچ جتھے عشق حقیقی تے عشق مجازی دے دونویں انگ بیان کیتے نیں اوتھے اوہ اپنے دور دے سیاسی تے سماجی حالات اتے وی چپ نہیں رہے سگوں اوہناں اپنے ویلے دی سیاسی صورتحال اتے بلھے شاہ تے وارث شاہ نالوں وی ودھ کے بے باک (Agressive) لہجہ اختیار کیتا اے۔

ایہہ ایرانی نادر ظالم ، کوہندے مول نہ سنگدے نی
دل دی دلی لُٹ لییو نیں ، حیدر ہور کیہ ساتھوں منگدے نی[2]

علی حیدر نے صرف باہرلے لُٹیریاں دے ظلم دے خلاف ای آواز نہیں چکی سگوں اوہناں اپنے اوہناں ہندوستانی قوم تے اوہناں دے راجیاں دی غیرت نوں وی جگان دی کوشش کیتی اے جیہڑے ایہناں حملہ آورقوتاں دے سامنے جھکدے نیں تے اوہناں دا مقابلہ کرن دی بجائے اپنے دیس دے خزانے دے کے اوہناں نوں راضی کرن دی کوشش کردے نیں۔ اوہ آکھدے نیں:

ب: بھی زہر نہیں جو کھان مرن کجھ شرم نہیں ہندوستانیاں نوں
کیا حیا ایہناں راجیاں نوں کجھ لج نہیں تورانیاں نوں

بھیڑے بھر بھر دیون خزانے فارسیاں، خراسانیاں نوں (3)

اوہناں اپنے کلام وچ خدا، کائنات تے انسان دے ابدی رشتیاں نوں لبھن دی وی کوشش کیتی۔ ایہدی اک وجہ ایہہ وی اے کہ اوہناں جس زمانے وچ اکھ کھولی اوہ انتشار تے لُٹ مار قتل دی ات گردی دا زمانہ سی۔ ایس لئی اوہناں لوکائی نوں ایس نفسا نفسی توں کڈھن لئی ایس دنیا دی اصل حقیقت اوہناں دے سامنے لیاؤن دی کوشش کیتی اوہ کہندے نیں:

ک: گُوڑا گھوڑا گُوڑا جوڑا، گُوڑا شہ اسوار
کوڑے باشے کوڑے شکرے ، کوڑے میر شکار
کوڑے ہاتھی کوڑے لشکر ، کوڑے فوج کٹار
کوڑے سوہے کوڑے سالو ، کوڑے سوہنے یار
کوڑے جوڑے کوڑے بیڑے ، کوڑے ہار سنگار
کوڑے کوٹھے کوڑے منڈپ ، کوڑا ایہہ سنسار
حیدر آکھے سبھ کجھ کوڑا ، سچا اک کرتار
دوجا نبی محمدؐ سچا ، سچے اُس دے یار (4)

اپنے ایس بند وچ اوہناں ایس دنیا دی اصل حیثیت انسان دے سامنے رکھ کے اوہناں نوں اوس حقیقی رب تے اوہدے آخری رسول ﷺ دے پیغام ول پریرن دی کوشش کیتی اے۔ علی حیدر دے کلام دا سب توں اہم انگ اوہناں دا عشقیہ رنگ اے۔ اوہناں دے کلام وچ عشق حقیقی تے مجازی دونویں رنگ وکھو وکھ ڈھنگ وچ تے بڑے اگھڑویں انداز وچ وکھالی دیندے نیں۔ کیوں جے رب تعالیٰ نے کائنات دی ساری تخلیق ایس ای اک جذبے (عشق) دے اُتے کیتی اے، ایس لئی بوہتے صوفیاء دا بنیادی نقطہ وی عشق ای رہیا اے۔ علی حیدر وی ربی عشق دے وچ مست الست بزرگ نیں جیہڑے ازلی عشق وچ ڈب کے اپنا آپ بھُل جاندے نیں:

عشق جیہناں دے خیال پیا ، مسجد چھوڑ کتاباں نوں ٹھپ گئے نی
کاغذ پاڑ کے چا لیراں کیتے ، قلم تروڑ دواتاں نوں کپ گئے نی(5)

علی حیدر جتھے ایس عشق دی مستی وچ ڈُبے وکھالی دیندے نیں اوتھے اوہناں دے کلام وچ وصل دی تانگھ تے وچھوڑے دیاں کوکاں وی اک نمایاں پکھ اے۔ کیوں جے محبوب نوں

ویکھن دی جمالیاتی آرزو عشق دی طلب اے۔ جیویں خواجہ فرید دی شاعری وچ وچھوڑے دی تڑپ دا عنصر نمایاں اے، پر علی حیدر دی شاعری وچ ایہہ رنگ اپنے وکھرے ای انداز نال وکھالی دیندا اے۔ اوہناں سوانی دے لہجے وچ جیہڑی سک، تڑپ تے بے بسیاں نال کوکاں ماریاں نیں اوہ کجھ وکھرا ای رنگ پیدا کر دیاں نیں۔ اوتھوں اندازہ ہوندا اے کہ ایس وچھوڑے دی شدت وچ اوہناں دا وجود کیویں دھخدا تے بلدا اے:

برھوں رانجھن دی بھا تھیا، وانگ کباب دے بھنیاں میں
ترم ترم وسن رت دیاں ہنجوں بھوچن کیتے چنیاں میں (6)

جیویں ڈاکٹر فقیر محمد فقیر مہلدے پھُل وچ اوہناں دی ایس شدت بارے لکھدے نیں:

"علی حیدر دی سوچ فکر دا مول وی اوہدے دل دا عشق ای معلوم ہوندا اے۔ پر تاء دا ساڑ بڑے ٹل والا جاپدا اے۔"(7)

عشق حقیقی وچ اوہ وحدت الوجود دے نظریے دے قائل نیں۔ پنجابی دی صوفیانہ شاعری وچ وحدت الوجود دا موضوع سب توں ودھ من بھاوندا اے۔ علی حیدر وی پکے وجودی نیں۔ اوہ ذات وحدت دے جلوے ہر تھاں تے ہر شے وچ ویکھدے نیں۔ اوہ وی بلھے شاہ تے خواجہ فرید دی طرح وحدت الوجود دے نظریے نوں حقیقت محمدیہ دا ناں دیندے نیں:

الف: احد دے وچ میم رکھیں تے احمد ناں کہاوندا اے
الف دی جاوت میم بنائیں، ہو محمد آوندا اے (8)

علی حیدر نے فنا فی اللہ تے واصل باللہ دے مقام نوں وجودی فلسفے نال ملا کے جتھے ہیر رانجھے دیاں روحانی علامتاں راہیں پیش کیتا اے اوتھے اوہناں پہلی واری ہیر دے نال نال صاحباں تے سیتی نوں وی رمز دے طور تے اپنایا اے:

مرزا مست وصال دا اے کرے جاں صدقڑے صاحباں توں
رونا صاحباں حال دے حال اساں گھول گھتیوں صاحباں توں
اساں آہی سک چروکی تیغاں نال کپیواں صاحباں توں
اوہناں اکھیاں اگے بیڑی تھیون صدقہ تھیوی صاحباں توں (9)

انج علی حیدر دے کلام وچ والہانہ سپردگی دا منظر تے مست الست ہون دی کیفیت تھاں

تھاں وکھالی دیندی اے۔ اوہناں اپنی ایس کیفیت نوں وی کئی رنگاں وچ پیش کیتا اے۔ عشق دے ایس ازلی جذبے وچ ڈب کے اوہ اپنی ذات نوں بھُل گئے نیں تے اوہناں کول ہجر و فراق وچ عاجزی تے انکساری دا پہلو وی بڑا نمایاں اے۔ ایہہ شعر ویکھو:

غ: غلامی دعویٰ ناہیں پر گولیاں دی پڑگولی آں میں
واوَ وچھنی ونگر تینڈ یاں مہیں دی خاک توں گھولی آں میں [10]

انج اسیں آکھ سکنے آں کہ علی حیدر دی فکر دا نمایاں پکھ ہجر تے فراق دیاں کیفیات نیں۔ ایہہ کیفیتاں عشق مجازی تے حقیقی دونواں صورتاں وچ وکھالی دیندیاں نیں۔ جتھوں تیکر اوہناں دے فن دا تعلق اے اوہ اک مہان کوی دے روپ وچ نظر آوندے نیں۔ ایہدا اندازہ ایس گل توں وی ہوسکدا اے کہ پنجابی ادب دے وڈے وڈے نقاداں تے شاعراں اوہناں دے شعری گناں دی سلاہنا کیتی اے۔ احمد یار مرالوی ورگا نقاد جیہنے وارث شاہ ورگے استاد شاعر نوں وی نہیں بخشیا اوہ علی حیدر بارے انج آکھدے نیں:

علی حیدر کوئی سید ہویا اس جے بیت بنائے
عشقے دی تاثیر دے وچ تیر وانگوں دھس جائے [11]

میاں محمد بخش علی حیدر بارے انج آکھدے نیں:

حیدر دے سن بیت مریندا خیبر نفس شیطانی
بیت سدھے دیدار بخش دے سخت کمانوں کانی[12]

علی حیدر دے کلام نوں احمد یار تے میاں محمد ورگے نقاداں تے شاعراں اینا سراہیا اے تے ایہدی وجہ ایہہ وے کہ علی حیدر نے اپنے عشق دی شدت نوں لفظاں دے ولگن وچ اجیہی فنکاری نال لیاندا اے کہ پڑھن والے نوں اوہدے اندر دی اگ دے لنبوآں دا سیک محسوس ہوندا اے۔ بھانویں اوہناں دا کلام کجھ زیادہ نہیں پر جنا وی اے اوہدے وچ اوہناں اک قادر الکلام شاعر دی طرح سارے شعری تجربے کر چھڈے نیں۔

مولوی غلام رسول عالمپوری بارے نقاداں دا ایہہ خیال اے کہ جدوں اوہ شعر کہندے ہون گے تے انج جاپدا اے کہ لفظ اوہناں اگے ہتھ بدھی کھلوتے نیں۔ اوہ جس اکھر نوں چاہندے تے جیویں چاہندے نیں ورت جاندے نیں۔ ڈاکٹر لاجونتی اپنی کتاب ''پنجابی دے

صوفی شاعر'' وچ اوہناں دی ایس خوبی بارے انج لکھدیاں نیں:

''علی حیدر واحد شاعر اے جیہڑا الفظاں نال کھیڈ دا ہوندا سی۔ اوہ اکو خیال نوں کئی کئی واری وکھو وکھ انداز وچ بیان کردا اے۔''(13)

ایہو خوبی سانوں وارث شاہ کول وی وکھالی دیندی اے۔ انج ای اردو وچ غالب نوں ایہہ کمال حاصل اے کہ او ہنے لفظی کاریگری نال اکو خیال نوں وکھو وکھو رنگاں وچ پیش کیتا اے۔ علی حیدر دی ایس مہارت دی اک ونگی انج اے:

اج کوکیندا کُو کُو کُو کُو ہیرے نوں ہے
ہیرے نوں نر نرگس لُوں لُوں ، لُوں لُوں تُوں تُوں ہیرے نوں ہے
ہیقل جھرمل ماردو ڈھولا راتوں کیہنوں کہوں ہیرے نوں ہے
ایس چاک نوں ماہی تاک نہیں ، اسے تاک دا ماکو ہیرے نوں ہے
ایسے چاک کیتا دل چاک ہیرے ایسے چاک دا چاکو ہیرے نوں ہے (14)

علی حیدر دی اک ہور سبھ توں وڈی خوبی جیہڑی اوہنوں دوجے شاعراں توں وکھرا کردی اے اوہ اوہناں دا تجسیمی انداز اے۔ اوہ اپنے محبوب نوں باقاعدہ اک جسم دی صورت سامنے کھڑا کر کے اوہدے اک اک انگ دی تعریف کردے نیں۔ ایس بند وچ محبوب دیاں زلفاں دی تعریف انج کردے نیں:

دل دی گُھنڈی کھول کے ویکھاں اوہناں زُلفاں کالیاں لمیاں نوں
اوہ عنبر دے وچ پالیاں نوں اوہ تیل فلیل پلمّیاں نوں
اوہ زلفاں شام کنار شفق ، اوہ نال صبا دے جمّیاں نوں
سچ کنوں دل طالع بھی ، اوہناں راتیں مول نہ دھمیاں نوں (15)

علی حیدر دے کلام دی اک خوبی ایہہ وی اے کہ اوہناں سی حرفیاں وچ تغزل دا انداز وی اختیار کیتا اے۔ اوہ فارسی ادب توں متاثر وکھالی دیندے نیں۔ اوہناں فارسی شاعراں وانگوں غزلیہ انداز وچ اپنے محبوب دا نقشہ کھچیا اے۔ جیہدی بے نیازی تے اوہدیاں اداواں عاشق نوں پل پل بے چین کردیاں تے زخمی کردیاں وکھالی دیندیاں نیں۔ مثال دے طور ایہہ بند ویکھو:

ز: زلف تیرے کالی نانگنی اے ، دوروں ویکھ یتیماں نوں ڈنگدی اے

بھکھی نانگی تے لہو عاشقاں دا ، ذرا پیونوں مول نہ سنگدی اے (16)

ایس شعر وچ اوہناں بالکل فارسی غزل دی طرح محبوب واسطے ایہو جیہیاں تشبیہاں ورتوں وچ لیاوندیاں نیں جتھوں اندازہ ہوندا اے کہ محبوب عاشق نوں اپنیاں شوخ اداواں نال کیویں کیویں زخمی کردا تے اوہدے دل جگر دی رت نچوڑدا اے۔ ایس توں علاوہ اوہناں نویکلیاں تشبیہاں تے استعاریاں نال دی اپنے کلام نوں چنگی طرح شنگھاریا اے پر اوہناں ایہہ استعارے تے ساریاں تشبیہاں اپنے آل دوالے تے وسیب وچوں ای لئیاں۔ ایس توں وکھ اوہناں کول اجیہیاں رمزاں دی ورتوں عام وکھالی دیندی اے جیہڑیاں ساڈی کلاسیکی روایت دا حصہ نیں۔

ایس توں علاوہ اوہناں دے کلام وچ تھاں تھاں قرآنی آیتاں دی ورتوں وی وکھالی دیندی اے۔ جتھوں ایہہ وی اندازہ ہوندا اے کہ اوہ اک مست الست صوفی ہون دے نال نال شریعت دے پابند وی سن۔ اوہ تھاں تھاں عشق حقیقی دی تشریح قرآن دیاں آیتاں تے حدیثاں دا سہارا لے کے بیان کردے وکھالی دیندے نیں۔ مثلاً اوہناں دے کلام وچوں کجھ مصرعے ویکھو:

نیڑے پئی سدھ یار دی مینوں نحن اقرب کنوں حبل الورید (17)

حرم ... ہویا رب ارنی سوال کہی ... مقام

علی حیدر درشن منگ متاں، توڑے لن ترانی سوال کرے (18)

جتھوں طور تھیوے کہ ... انکھیں ... جلوہ ہوے (19)

قد مونہہ نک آکھ کہ پھلیاں ذالک الکتاب نہیں (20)

الست بربکم سنیا دل ... سنیا ای چا کجھ کیتا (21)

یا رب آت محمدن الوسیلہ حیدر وڈا وسیلا ای (22)

ایہہ قرآنی آیتاں جیہناں دی ورتوں علی حیدر نے اپنے کلام وچ کیتی اے دسن دا مطلب ایہہ سی کہ ساڈے سارے صوفی شاعراں دی فکری سانجھ اکو روایت نال جُڑی ہوئی اے تصوف دے موضوعات تے اوہدا عرفانی مرکز وی اکو اے۔ یعنی بابا فرید توں شروع ہون والی صوفیانہ روایت جیہڑی علی حیدر تے فیر خواجہ فرید تیکر جاندی اے، اوہناں دے مڈھلے موضوعات توحید، جذب، ہجر و فراق، دنیا دی بے ثباتی، آخرت دیاں علامتاں اکو سومے توں نکلدیاں وکھالی

دیندیاں نیں۔ بھاویں ہر کسے دے بیانن تے محسوس کرن دا ڈھنگ وکھرا اے۔ انج اسیں ایہہ وی آکھ سکنے آں کہ علی حیدر نے اپنے توں پہلوں دی صوفی روایت نوں پختہ جوش و جذبے تے فکری سرمستی نال قبولیا اے۔ اوہناں دے کلام وچ بابا فرید والا ماکھی، شکر، ماجھا والیاں علامتاں، شاہ حسین والی توحیدی سپردگی، سلطان باہو والا صدق فکر تے عشق اک وکھرے رنگ وچ وکھالی دیندا اے۔ ایہناں ساریاں فکراں نے مل کے علی حیدر دے عشق دے جذبے دی شدت تے فکر نوں ہور وی شنگھار دتا اے۔

O

حوالے

-1 مولا بخش کشتہ: پنجابی شاعراں دا تذکرہ؛ مولا بخش کشتہ اینڈ سنز، لاہور، 1960ء ص 91

-2 علی حیدر: کلیات علی حیدر؛ پاکستانی پنجابی ادبی بورڈ لاہور، مئی 1988ء ص 45

-3 ایضاً ص 99

-4 ایضاً ص 148 , 149

-5 ایضاً ص 139

-6 ایضاً ص 17

-7 فقیر محمد فقیر: مہکدے پھُل؛ مولا بخش کشتہ اینڈ سنز لاہور، 1959ء ص 150

-8 ایضاً ص 63

-9 ایضاً ص 168

-10 ایضاً ص 22

-11 شہباز ملک، ڈاکٹر: مولوی احمد یار فکر تے فن؛ مکتبہ میری لائبریری لاہور، 1984ء ص 326

-12 میاں محمد بخش: سیف الملوک؛ مرتبہ اقبال صلاح الدین، عزیز پبلشرز لاہور، 1996ء ص 449

-13 لاجونتی رام کرشن، ڈاکٹر: پنجابی دے صوفی شاعر؛ مجلس شاہ حسین لاہور، 1966ء ص 125

-14 علی حیدر: کلیات علی حیدر؛ ص 71

-15 ایضاً ص 57

-16 ایضاً ص 129

-17 to 22 ایضاً ص 34, 129, 90, 142, 151, 86

Khoj
Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Punjab University Lahore (Pakistan)
Vol:66, Jan.-June. 2011, pp 81-104

کھوج
تحقیقی مجلّہ شعبہ پنجابی زبان وادب
پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔جون 2011ء، مسلسل شمارہ 66

اختر کاشمیری بطور گیت نگار

☆ عاصم ندیم

Abstract

The main objective of the article is to discuss Akhtar Kashmiri's contribution to the composition of song (Geet). The article focuses on the fact that Akhtar Kashmiri's songs have their roots in the real world surrounding him. Akhtar Kashmiri is an excellent artist not only on the basis of his skillfulness but also because of his comprehension of all facets of real human life. His songs cover all the issues and subjects concerning the real life. Reality is the chief trait of his songs. The article also focuses on the definition of songs and traces back its origin in the land of the Punjab.

لفظ گیت زبان اُتے اوندیاں سارای من دے تار ہلن لگ پیندے نیں۔ ایہہ زندگی دا حسن نیں، حیاتی دا راگ نیں۔ ساڈی تہذیب، ثقافت، لطافت، رہتل بہتل دے روشن نشان نیں۔ ساڈے ساہواں دے عکس تے ساڈیاں رگاں وچ وگدی رت دے رنگ نیں۔ ایہہ سب

☆ لیکچرر شعبہ پنجابی، گورنمنٹ اسلامیہ کالج سول لائنز، لاہور

توں پہلاں لوک گیتاں دے روپ وچ نظر آ وندے نیں۔ ایہناں وچ ساڈی روح دھڑکدی تے دل مچلدا اے تے ذہن دی سیانف دے سومے پھُٹدے نیں۔ ایہہ ساڈی رہتل بہتل دے امین تے ترجمان نیں۔ پنجاب دی بھوری مٹی ہزاراں سالاں توں ایہناں نوں جنم دے رہی اے۔ ایہہ ہر دور دا ساتھ نبھاندے ساڈے عہد تیکر اپڑے نیں۔ ایہہ ساڈے لوک گیت ای نیں جیہناں نے ہزاراں بے انصافیاں تے لکھاں ظلماں دے باوجود نہ پنجاب نوں مٹن دتا نہ پنجابیاں نوں تے نہ پنجابی زبان نوں۔ سیانے آکھدے نیں کہ جناں کسے زبان دا لوک ورثہ یاں لوک ادب امیر ہووے گا اونی ای اوہ زبان کھلا روین، بھروین تے پاتال تیکر ڈونگھی ہووے گی۔ پنجابی زبان نوں ایہہ مان حاصل اے ایہدا لوک ادب تے خاص طور تے لوک گیت علاقے دیاں سبھے زباناں توں زیادہ خوبصورت تے بوہتے نیں۔

لوک گیتاں توں وکھ باقاعدہ شاعراں وی ڈھیر گیت تخلیق کیتے۔ ایہہ ہندوستان دی قدیم ترین صنف سخن اے، جیہڑی میرابائی، بھگت کبیر توں ہوندی ہوئی امیر خسرو تیکر اپڑی تے ہر عہد وچ اپنا وکھرا مقام بناوندی گئی۔ درباراں تے محلاں توں لے کے بیلیاں تے جنگلاں وچ چرواہیاں دے بلھاں اُتے تھرکدی رہی۔ الھڑ مٹیاراں دے جذبیاں وچ مچلدی رہی تے جواناں دے ارماناں دی ترجمان، دھرتی دے شیر جواناں دے لہو دی خوشبو بن کے کھلردی رہی۔ بقول نفیس اقبال:

> ''گیت دنیا دی تقریباً ہر زبان دی ہر من پیاری صنفِ سخن اے۔ پر جنوبی ایشیا وچ گیتاں دی روایت ہزاراں سال پرانی اے۔ ہندوستان وچ گیت نوں اک نویکلے رنگ دا تہذیبی تے تمدنی ماحول ملیا اے۔ ایتھے محبت تے نغمے دے ملاپ نال اک بڑی لطیف تے دل موہ لین والی روایت نے جنم لیا اے۔ لغت دے سیانے کہندے نیں کہ گیت ہندی زبان دا لفظ اے تے ایہہ مذکر اے۔''(1)

پروفیسر شریف کنجاہی ہوری گیت دے حوالے نال لکھدے نیں۔ ''رزتشت دے گاتھا'' ''یا گاتھا'' وچ گیت یاں گیتاں وچ لما چوڑا فرق کوئی نہیں، اکو لفظ جاپدے نیں۔(2)

لغتاں وچ گیت دی تعریف انج کیتی گئی اے۔ ''جامع اللغات'' دے مطابق ''گانا، راگ، نغمہ، سرود، وہ چیز جو گائی جائے شعر، چھند، غزل، دوہڑہ، نظم بھجن، وغیرہ۔(3)

''جدید نسیم اللغات'' دے مرتب کرن والیاں نے گیت دی تعریف انج کیتی اے۔

''راگ، بھجن، گانا، گیت گانا، راگ گانا، ایک خاص قسم کی نظم گانا، رام کہانی کہنا گن گانا،

تعریفیں کرنا۔''(4)

مولوی نورالحسن ہوراں دے نیڑے: ''ہندی کی نظم بھجن، گیت گانا، کنایۃً تعریف کرنا ہے۔''(5)

فرہنگ آصفیہ وچ گیت دی تعریف ایہناں لفظاں وچ کیتی گئی اے:

''سرود، راگ، بھجن، وہ تک دار باوزن فقرے جو سُروں میں گائے جاتے ہیں جیسے خیال، دھرپد، بھجن وغیرہ،''(6)

گیت تے غزل دواجھیاں سخن دیاں صنفاں نیں جیہناں وچ خیال دی نزاکت تے لطافت بہت زیادہ ہوندی اے تے ایہہ دونویں صنفاں سوز گداز وچ گُتھیاں ہوئیاں ہوندیاں نیں۔ پروفیسر نفیس اقبال دے کہن موجب فرق صرف اینا ہونداا ے:

''جب عورت مرد سے اظہارِ محبت کرتی ہے تو گیت بنتے ہیں اور جب مرد عورت کے سامنے اپنے جذبات آشکار کرتا ہے تو غزل بنتی ہے۔''(7)

اصل وچ ایہہ دونویں صنفاں نازک تے ملوک جذبیاں، رومان، عشق تے حسن دے وکھو وکھ اظہاراں واسطے وقف نیں پر زمانے دے بدلن دے نال نال ہن ایہناں دے مضمون تے موضوع وی بدلدے جارہے نیں۔

عظیم الحق جنیدی ہوریں گیت دے حوالے نال اپنے وچاراں دا ظہار کردیاں ہویاں کہندے نیں:

''گیت مزاجاً عورت کے دل کی پکار ہے۔عورت کی فطرت میں تنوع، رنگینی اور تلون کی صفات پائی جاتی ہیں۔عورت اپنے بناؤ سنگار، خود سپردگی اور والہانہ جذبہ محبت سے مرد کو اپنے طرف ملتفت کرتی ہے۔ اسی کو دوسرے الفاظ میں ''عورت کا جادو'' کہہ سکتے ہیں۔ اس جادو کا عمل مرد کی مدافعتی قوتوں کوسلب کر لیتا ہے۔اس جادو کے اجزائے ترکیبی عورت کا حُسن، شباب جسم کا لوچ اور آواز ہے اور یہ سب گیت میں مجتمع ہو گئے ہیں۔''(8)

میرا جی اُردو دے عظیم صاحبِ طرز گیت نگار نیں۔ ایہدے نال نال اوہناں نے اردو تنقید وچ وی نویں زاویے تلاش کیتے اوہ گیت بارے اپنے وچار ایس طرح بیان کردے نیں:

''سب سے پہلے آواز بنی، آواز کے اتار چڑھاؤ سے سُر بنے سُروں کے سنجوگ سے بول نے جنم لیا اور پھر راگ ڈوری میں بندھ کر بول گیت بن گئے۔ یہ جنم کے بندھن ٹوٹے جب کہیں جا کر گیت نے مکتی پائی مگر نغمے بالک کو کیا معلوم وہ

> اس آواگون کے دوران میں نادانی کے جھولے میں لیٹا رہا۔ اس کے ہاتھ پاؤں جب کام دینے لگے تو گیت کی ناؤ جیسے اپنے آپ بنی بنائی سامنے دھری تھی۔ انجانے ہاتھوں نے جو چاہا، ہو چکا اب جانے پہچانے ہاتھوں کا کام تھا۔ نغمے بالک نے کچھ سوچے بغیر ناؤ کو دھارے کے سہارے بہا دیا۔''[9]

گیت شاعر دے روحانی کرب وچوں کیویں پھُٹ پیندا اے تے کیویں اوہ اوہدے جذبیاں تے ارماناں دا روپ دھار کے دھیان دیاں پوڑیاں اُتے چڑھدا چڑھدا فضا وچ کھلر جاندا اے تے روح دا روگ بن کے نس نس وچ تے لہو دی بوند بوند وچ سما جاندا اے۔ ایس حوالے نال میرا جی کہندے نیں:

> ''دھیان کی لہریں جھکولے دیتی ہوئی مجھے بہت دور لے جاتی ہیں، دائیں بائیں آگے پیچھے، اوپر نیچے۔ ہر طرف ایک دھند لکا چھا جاتا ہے۔ آنکھیں سایوں کو دیکھتی ہیں پہچان نہیں سکتیں۔ کان گونج کو سنتے ہیں سمجھ نہیں پاتے۔ ہاتھ چھونے کو اٹھتے ہیں اور محسوس کیے بغیر لٹک کر رہ جاتے ہیں، جی گھبرانے لگتا ہے۔ دل کہتا ہے چل دو، جلد اس الجھن سے مکتی حاصل کرو لیکن دھرتی پیچھے کو نہیں سرکتی بلکہ آنکھ کے اوجھل پربت کو پار کرتی ہوئی آگے کو نکل جاتی ہے۔ رُکتی ہی نہیں، اپنے آپ کو بے بس پاتا ہوں مگر ایسے جیسے بچہ ماں کی گود میں لیٹا یا پڑا ہو، اسے صرف گود کی سیج کا احساس ہو، آس پاس کی ساری باتیں ایک دھند لکے سے زیادہ کچھ بھی نہ ہوں اور ہنستی ہوئی آنکھیں دیکھ رہی ہوں کہ امرت کی دھاریں پہنچ سے دور نہیں ہیں، ذرا آواز نکالی، ذرا آنسو بہائے کہ امرت ٹپکا پیاس مٹی اور ساتھ ہی ہاتھ تھپکی دینے لگا۔''[10]

میرا جی نے ایہہ دسیا اے کہ کیویں شاعر معصوم تے پُر خلوص جذبیاں نال گیت تخلیق کردا اے۔ مطلب ایہہ وے کہ گیت انسانی طبیعت نوں اک سکون دین والی چیز اے۔ بندہ حیاتی دیاں بندشاں تے رکاوٹاں توں آزاد ہو کے اپنے آپ نوں اک فطری جیہی فضا وچ وسدا ہویا محسوس کردا اے۔

علم و ادب تے فن دے ایہناں سوجھواناں، نقاداں تے سیانیاں دیاں تعریفاں تے وضاحتاں توں معلوم ہوندا اے کہ گیت دل دیاں ڈونگھائیاں وچوں پھُٹن والی شاعری اے تے ایہہ گیت ساڈیاں سدھراں، ارماناں، تھُڑاں تے خوشیاں دے ترجمان ہوندے نیں۔ گیتاں وچ

اپنی بے ساختگی ہوندی اے کہ انج ای جاپدا اے کہ ساڈے اپنے دل وچوں پھٹے نیں۔ ایہہ اک ماحول دی دس پاؤندے نیں جتھے جدید عہد دیاں گنجھلاں تے گُھتکلاں نہیں ہوندیاں۔ روّیاں وچ بناوٹ تے منافقت نہیں ہوندی۔ سادہ تے بے ریابندیاں دیاں دلاں دیاں وارداتاں تے کیفیتاں ہوندیاں نیں۔ جیویں پنڈ دے وسنیکاں دی حیاتی دے فطری رنگ ہوندے نیں۔ بڑے آزاد تے سادہ رنگ جیہناں وچ سُراں رقص کردیاں تے ہواواں گیت گاؤندیاں نیں۔

گیت پڑھے لکھے لوک وی لکھدے نیں تے ان پڑھ وی۔ یعنی گیت باقاعدہ شاعری دے حوالے نال وی وجود وچ آؤندے نیں تے آپ مُہارے وی جنم لیندے نیں۔ ایہہ دوجی قسم ''لوک گیت'' اکھواندی اے۔ حقیقت ایہہ وے کہ شاعراں دے گیتاں دی تخلیق دی بنیاد وی ایہو لوک گیت ای ہوندے نیں۔ ایہناں نوں لوکائی دی شاعری گنیا جاندا اے۔ ایہناں وچ قافیہ ردیف تے وزن، بحر دی پابندی دا بوہتا لحاظ نہیں کیتا جاندا۔ کیوں جے جیہناں لوکاں دے ایہہ گیت ہوندے نیں اوہ فنی اصولاں توں ناواقف ہوندے نیں۔ کسے نہ کسے خاص جذباتی صورت حال وچ کجھ بول اوہناں دے ہونٹاں تے آجاندے نیں۔ ایہناں وچ سادگی تے بے ساختگی ہوندی اے۔ ایہہ گیت پنڈاں دے وسنیکاں دیاں سدھراں، اُمنگاں، ارماناں تے چاواں دی عکاسی کردے نیں۔ ایہہ گیت سینہ بہ سینہ ٹُردے آوندے نیں۔ ایہناں دے بارے ایہہ گویڑ لگانا ممکن نہیں ہوندا کہ کیہڑا گیت کس بندے دی تخلیق اے تے وقت دے نال نال کیہنے کیہنے اوہدے وچ وادھے گھاٹے کیتے سن۔

پنجابی لوک گیت پنگھوڑے توں لے کے قبر تیکر بندے دا ساتھ دیندے نیں۔ یعنی ایہہ حیاتی دے ہر پکھ نوں اپنے اندر سمیٹے ہوئے ہوندے نیں۔ بچہ جمدیاں ای موسیقی دی لَے تے ترنم دے رس نال جانوں ہوجاندا اے:

''لوری ماں تے بھین دا گیت اے۔۔۔۔ لوری دنیا بھر دے گیتاں نالوں سبھ توں مٹھا گیت اے''۔[11] ایہہ لوک گیت ساڈھے رہن سہن تے مرن جیون دے عکاس نیں۔ بھاویں اوہ پکھ سیاست دا ہووے تے بھاویں معیشت دا۔ بھاویں رُوحانی جذبیاں دا ہووے تے بھاویں اخلاق دا۔ مثلاً نویں عہد دا اک ماہیا تکو۔ ایہدے وچ سندھ طاس دے منصوبے دے حوالے نال اک وڈی حقیقت نوں چنداکھراں وچ بیان کردتا گیا اے:

سکی کھیتاں چ لایا اے
ویریاں دیس دیاں پانی ویچ مکایا اے[12]

ایسے طرح کجھ ہور سیاسی انداز دیاں بولیاں تے ماہیے ملاحظہ کرو:

بوٹا پکیا امبیاں دا
ٹر گیا لام تے چنا، ڈاہڈا راج فرنگیاں دا[13]

انج تے لوک گیت ساڈیاں ہر طرح دیاں لوڑیاں، سدھراں تے خوشیاں، غمیاں دا بے ساختہ اظہار ہوندے نیں پر ایہناں دا وڈھیرا حصہ نسوانی جذبیاں دے اظہار تے مشتمل ہوندا اے۔ ہندوستانی سماج وچ صدیاں توں عورت مرد دا ظلم سہندی آئی اے۔ اوہ ہر غم تے دکھ جَر کے وی مرد نال پیار کردی اے۔ حتیٰ کہ اپنی جان قربان کرن واسطے وی تیار ہوجاندی اے۔ اوہ آپ عاشق ہوندی اے۔ مرد اوہدا معشوق ہوندا اے۔ اوہ پیار تے خلوص دے جذبیاں دا اظہار گیتاں دی صورت وچ کردی اے، کدھرے ملن دیاں سدھراں نیں، کدھرے اوہدی بے پروائی دا گلہ اے، کدھرے تقدیر دی کھیڈ اگے مجبوری دا اظہار اے۔ کدھرے ظالم سماج دے خلاف احتجاجی روّیہ اے۔ ماہیا تے ڈھولا ورگیاں صنفاں خاص طور تے نسوانی جذبیاں نال بھرپور ہوندیاں نیں۔ ایہناں وچ گل دا براہِ راست انداز اختیار کیتا جاندا اے۔

ایہناں لوک گیتاں نے ای اگوں شاعراں کولوں گیت لکھوائے۔ ایہناں وچ وی ایسے طرح عورت دیاں سدھراں لکیاں ہوندیاں نیں۔ جیہڑی بِرہا تے جدائی دے صدمے سہہ سہہ کے نڈھال اے۔ جیہدے کول مرد دیاں جفاواں دے جواب وچ صرف وفا تے ایثار اے۔ پہاڑ جیڈا حوصلہ تے صبر اے۔ اوہدے دل دا شیشہ مرد دیاں بے پرواہیاں نال کرچیاں کرچیاں ہویا پیا اے۔ پر اوہ کسے ہور پاسے نظر چُک کے ویکھن اتے تیار نہیں۔ سدرشن نے لوک گیتاں وچ عورت دے دکھاں سکھاں دے رچا اُتے چانن پاندیاں ہویاں پرانے ویلیاں دے سماج نوں حوالہ بناندیاں ہویاں لکھیا اے:

> ''جس زمانے میں گیت تیار ہوئے، اس زمانہ میں پنجابی عورت کی زندگی آج کل سے بہت مختلف تھی۔ کوئی غیر معمولی حالات نہ تھے۔ پیدا ہوئی، کھیلی کودی، جوان ہوئی تو بیاہی گئی، شوہر پردیس چلا گیا۔ دُلھن ساس سُسر کے پاس رہ گئی۔ ساس سُسر انتہا درجہ کے مظالم روا رکھتے تھے۔ نئی نویلی دلھن آٹا پیستی تھی اور چرخہ کاتتی تھی۔ اس ہجر وملال کے دنوں میں اُسے یا تو پردیسی پیا یاد آتا تھا یا اپنے ماں باپ اور بھائی۔ پیا کو کھلم کھلا یاد کرنا مشکل تھا۔ ساس

اور نند کہتیں ''کتنی بے حیا ہوگئی ہے'' غریب کے پاس دل کا بخار نکالنے کا ایک ہی ذریعہ تھا۔ عالم خیال میں بھائی کو اپنے سامنے بلاتی اور اس سے اپنی جوانی کی مصیبتوں کا حال بیان کرتی۔ کبھی کبھی موقع ملتا تو شوہر سے بھی گفتگو ہو جاتی اور اس طرح یہ گیت عالمِ وجود میں آئے۔ گیتوں میں نہ لفظوں کی خوبصورتی ہے نہ عروض کی پابندیاں ہیں۔ لیکن ان میں مظلوم بہن کا دل چھپا ہے اس میں عورت کے جذبات بھرے ہیں۔ جب عورت نے دیکھا کہ کوئی اس کی پکار نہیں سُنتا نہ کوئی شخص اس کی آنکھ کے آنسو دیکھتا ہے تو اس نے اپنی زبان کے لئے ٹوٹے پھوٹے الفاظ لیے اور اُن میں دل کی آگ بھر دی اور یہ وہ شے ہے جو بڑے بڑے شاعروں کے کلام میں نہیں پائی جاتی۔''(14)

پنجابی ادب وچ گیت دی صنف نوں پنجابی شاعراں نے کیویں اُساریا۔ ایہدے وچ فنی تے فکری لحاظ نال کیہہ تجربے کیتے ایہدے بارے جناب پروفیسر حفیظ تائب ہوراں نے آکھیا اے:

''پنجابی شاعراں دا موسیقی نال گوہڑا تعلق اے تے پنجابی دی کلاسیکی شاعری دا بہت سارا حصّہ راگاں دی بنیاداتے اسریا اے۔ پنجابی دی مشہور صنف ''کافی'' گیت دی مُڈھلی شکل اے۔ جیہدے راہیں صوفی شاعر حقیقی محبوب دیاں تاہنگاں دا اظہار کردے سن تے کئی اوہدے وچ مجازی رنگ وی اختیار کردے سن۔ ایہہ سلسلہ شاہ حسین تے بلھے شاہ ٹ توں ٹُر کے ویہویں صدی دے شروع توڑی خواجہ غلام فرید، تیکر پھیلیا ہویا نظری آوندا اے۔ لوک گیتاں راہیں عام انسانی جذبیاں نوں وی زباناں ملدیاں رہیاں تے لوک گیتاں نے ای شاعراں نوں گیت لکھن واسطے بنیاداں دا کم دتا۔''(15)

پنجابی فلماں دے دور وچ فیروز دین شرف گیت نگاری دے میدان وچ اُترے۔ فلمساز ولی صاحب نے آپ وی فلماں واسطے گیت لکھے، نال ای نندلال نور پوری تے عزیز کاشمیری اگانہہ ودھے۔ 16 نومبر 1938ء نوں ریڈیو لاہور وی قائم ہوگیا۔ اودوں گراموفون کمپنیاں نے وی کم شروع کردتا۔ ایس طرح گیت نگاری واسطے فضا بن گئی تے بہت سارے گیت لکھن والے سامنے آئے۔ جیہناں وچوں اُستاد ہمدم، تیجا سنگھ صابر، کرتار سنگھ بلگن، عبدالمجید بھٹی، استاد دامن، باباعالم سیاہ پوش، چاند پنڈٹ، گیانی سوہن سنگھ سیتل تے بلدیو چندر بیکل دے ناں خاص طور تے ذکر دے لائق نیں۔

پاکستان بنن پچھوں احمد راہی، طفیل ہوشیار پوری، تنویر نقوی، قتیل شفائی، صحرائی گورداسپوری، رشیدہ سلیم سیمیں، اسماعیل متوالا، بشیر منذر، سلیم کاشر، فیاض امید، حزیں قادری، وارث لدھیانوی، سیف الدین سیف، منظور جھلا، ساغر صدیقی، سکے دار، نازش کاشمیری، حنیف چغتائی، معصوم لدھیانوی، حافظ امرتسری، صوفی تبسم، نذیر حسین بھٹی، طالب جالندھری، مسلم اویسی، خواجہ پرویز، ظہیر کشمیری، اے چشتی، خواجہ پرویز، تے اختر کاشمیری نے پنجابی گیتاں وچ ان ملے وادھے کیتے۔‘‘(16)

گیت انسان دی اک جذباتی ضرورت سمجھے جاندے نیں۔ بندہ ایہناں نوں گا کے یاں کسے نوں گاؤندیاں سن کے اپنا من پرچالیندا اے۔ ایس پورے پس منظر وچ جائزہ لیئے تے اختر کاشمیری دی گیت نگاری وچ گیت دا بنیادی مزاج گھلیا ہویا اے، درد دی کسک اے، بیان دی روایتی نرمی تے گھلاوٹ وی اے۔ بڑا شائستہ تے کومل لہجہ اے الفاظ وی مترنم ورتے نیں۔ اوہناں نے ہندی گیت توں انج تے بڑا اثر قبولیا اے پر لفاظی اوہ نہیں ورتی۔ اوہناں دے گیتاں وچ کدھرے وی ساجن، سجنی، پریم نیا، کوئل، کنول، درشن، بالم ورگے ہندی گیتاں دے مخصوص لفظ نہیں ملدے۔ اوہناں کول موسمی کیفیتاں وی ہے نیں۔ دلاں دیاں دھڑکناں وی محسوس کیتیاں جاسکدیاں نیں۔ فطری نظاریاں دا بیان وی ہے وے۔ دیس پیار دا موضوع وی اے تے جدائی دے دکھاں دا مؤثر اظہار وی، اختر کاشمیری پرانیاں قدراں دے امین سن۔ اوہناں نے وی لکھاں بندیاں وانگن اک اجیہی بستی دا خواب ویکھیا سی جتھے انسان، انسان دا سچا ہمدرد ہووے گا۔ سچائی، امن، انصاف تے بھائی چارے دا ماحول ہووے گا، پر پاکستان وچ جیویں دا معاشرہ بنیا اوس نے اوہدیاں اجیہناں سدھراں اُتے پانی پھیر دتا۔ اختر نے وی ایس کرب نوں سینے نال لالیا۔ اوہدے گیتاں وچ ایس درد دا رنگ بڑا گوہڑا اے۔ وطن اُتے جدوں کوئی مصیبت آئی اختر دا دل ڈولیا، اوس نے وطن دیاں خیراں منگیاں۔ ایسے کر کے اختر دے گیتاں وچ موضوعاتی تنوع موجود اے۔

اوہناں دے شروع دور دے گیتاں دا انداز بڑی حد تک رومانی تے روائتی اے۔ اوہدے وچ محبت، پیار دی واردات نوں موضوع بنایا گیا اے۔ اوہدے دوالے دے فطری منظراں تے موسماں دی معنویت دتی گئی اے۔ ظاہر گل اے مشرقی سماج وچ تقریباً اجو کے دور تک پیار کرن والیاں لئی سو طرح دیاں رکاوٹاں رہیاں نیں، زمانے والیاں نے ذات، برادری، قوم تے معاشی سٹیٹس نوں اہمیت دینی ہوندی اے۔ اوہ جذبیاں دی سچائی نوں ایہناں رکاوٹاں نال دبان دی کوشش کردے نیں۔ چاہن والیاں نے اک دوجے نوں چھپ چھپ ملنا ہوندا اے۔ جدائی

دیاں گھڑیاں صدیاں بن کے لنگھدیاں نیں۔ نیناں وچ برسات لگی رہندی اے۔نظراں بوہے اُتے لگیاں ہوندیاں نیں۔ وعدے نبھاون دا چیتا کرایا جاندااے، گلہ گزاری وی ہوندی اے، اک دوجے توں نکھڑجان دا ڈر وی ہونداا ے۔

اختر کاشمیری دے پہلاں پہل دے گیت خاص طور تے ''رنگلیاں رُتاں'' دے گیت ایہناں موضوعاں توں باہرنہیں۔ البتہ ''بولدا پتھر'' تے ''سجری تریل'' وچ موضوعاتی کینوس وسیع ہوندا لگا گیا اے پر جیہناں گیتاں وچ رومانی جذبے رچائے نیں اوہ گیت تاثر دے اعتبار نال زیادہ کامیاب نیں۔ عاشقاں تے محبوباں دیاں مجبوریاں تے سدھراں دیاں کیفیتاں نوں اختر نے بڑے دردانگیز لہجے وچ گیتاں دے اندرسمودتا اے۔ اوہناں دی اپنی حیاتی دکھاں دی کھاری سی ایس لئی وی خورے اوہناں دے گیتاں وچ غم دا مضمون بڑے ای بھرویں انداز نال ظاہر ہویا اے۔ ونگی لئی ویکھو:

اتھرو ناں اکھوں سُٹیں دُکھ پیا سہنا ایں
وچّو وچ سَڑ سَڑ چُپ چپ رہنا ایں(17)

....

ہنجو میں وی کیرنی آں ہنجو توں وی کیرلے
دل دی ہواڑ کڈھ دکھ سکھ پھول دے (18)

....

کالی رات ہجر دی لمی نہ مکے نہ سانول آئے
اکھاں رون تے دل تڑفے اہناں نوں کیہڑا سمجھائے
پیار نہ کرنا بھل کے اڑیو ایہدا کھوٹا ونج بپار(19)

....

کیتا ہجر کلیجہ چھاننی ایں
سُنجی لگدی چن دی چاننی ایں
میرے جگر دے چھالے پھٹ پئے نیں
میری پیڑ کسے نہ جاننی ایں
آساں دے ھوکے سجناں اوئے
بلاں تے آکے نئیں رُکدے (20)

لوک گیتاں وانگن ایہناں گیتاں وچ وی خونی رشتیاں نال جُڑے ہوئے جذباتی تعلق

نوں دسیا گیا اے۔ کڑی اک وقت تک اپنے بابل دے گھر رہندی اے۔ اوہنوں ایس گھر دے سارے جیاں نال انتاں دا پیار ہوندا اے۔ کسے نال کوئی ویروِد کرا نہیں ہوندا۔ اوہنوں اپنے بھراواں اُتے بڑا مان ہوندا اے۔ بھیناں دی ہمدردی حاصل ہوندی اے۔ سب توں ودھ بابل تے امبڑی نال پیار ہوندا اے۔ اوہناں نے دھی دے بڑے سارے چا پورے کرنے ہوندے نیں ایہہ سمجھ کے کہ دھیاں پرایا دھن ہوندیاں نیں۔

دھی جوان ہوجاندی اے تے ماں پئیو کھانا پینا بھل جاندے نیں، ایہو جہی اک کیفیت نوں اختر ہوراں بڑے درد بھرے لہجے وچ پیش کیتا اے۔ دھی بابل نوں فکرمند ویکھ کے پُچھیاں بناں نہیں رہ سکدی۔ اوہنوں احساس ہوجاندا اے کہ فکرمندی دا سبب کیہ اے؟ اوہدے لہجے وچ کنی ہمدردی آجاندی اے تے اوہ ایہہ محسوس کیتیاں بغیر نہیں رہ سکدی کہ ایہہ فکر تے غم اوہدے کارن اوہدے ماپیاں دا مقدر بنیا اے:

دس وے مینوں سوہنیا بابلا رات نوں کیوں نہیں سوندا
اُٹھ اُٹھ رات نوں بنے بنے سوچاں وچ رہیں بھوندا
تیرے دکھاں درداں دی پَنڈ سِر دے اُتے چاواں
دلدی دسدے بابلا وے میں تیرے روگ ونڈاواں
میری جھولی دے وچ کیوں نہیں اپنے دکھڑے پوندا[21]
دس وے مینوں

جدوں ویاہ ہوجاندا اے تے دھی نوں ماپیاں دا گھر چھڈنا پیندا اے، اوس ویلے اوہدے جذبیاں دی دنیا وچ عجیب ہل چل مچی ہوندی اے۔ اگلے گھر بارے سوطرح دے اندیشے تے وسوسے اوہنوں گھیری بیٹھے ہوندے نیں۔

بابل دے ویہڑے وچ گزریا ہویا اک اک پل یاد آوندا اے تے گلیڈ وبھر جاندے نیں تے سارا کرب اکھیاں راہیں ظاہر ہوندا اے۔ کدے اوہ بابل دے گل لگ کے روندی اے کدے کہارنوں آکھدی اے مینوں اپنی امبڑی نوں مل لین دے۔ کدے بھرا نوں ملن دا ترلا پاوندی اے۔ اختر کاشمیری ہوراں دی پہلی دھی اوہناں توں دوررہ کے پلی تے وہائی گئی۔ اوہدی یاد اخیر لے ساہ تائیں اوہناں دے نال رہی۔ اوہ دکھ اوہناں دے نس نس وچ اُتر گیا ہویا سی۔ اوہناں دے ایہناں بولاں دے پچھے ایسے درددیاں ٹیساں محسوس کیتیاں جاسکدیاں نیں۔

میری بھین امبڑی دی جائی نی
اج مہندی گھول لیائی نی
ہتھاں تے لاواں گی!
میں واری جاواں گی (22)

....

میری بھاگاں والی امبڑی نی
رب عُمر کرے تیری لمبڑی نی
توں میرے سِر دی چھتر چھاں
میری رانی ماں (23)

سوہرے گھر جا کے مٹیار دی حیاتی نویں تجربیاں نال دوچار ہوندی اے۔ چھمکاں وانگن لچکدی تے لگراں وانگن ڈولدی کڑی نوں سو طرح دے وخت پواڑے پے جاندے نیں۔ سس تے ناناں دے زہر دیاں گندلاں ورگے طعنے مہنے وی ہوندے نیں تے ماہی دے پیار وچ ڈُبے ہوئے بول وی ہوندے نیں۔ اختر کاشمیری نے ایہناں کیفیتاں تے جذبیاں نوں بڑے سوہنے انداز وچ پیش کیتا اے:

دسے ہوشیار چوکھی کماں توں نہ اک دی
سانبھ ستر کردی تے ڈگا ڈھٹھا ڈھک دی
متھے تے نہ وٹ پاوے چنگی اے سبھا دی
سس تے ننان بھانویں کسے گلوں جھڑکے
روٹی لے کے ماہی دی اوکھو ہے اتے جاندی اے
راہ وچ مٹھے مٹھے سراں نال گاندی اے
واج مارے ہور جے سوانی بانکی نار نوں
ہس ہس گلاں کرے پھلاں وانگوں کھڑ کے (24)

ہن اوہ ماہی وی اوہ نہیں رہیا جیہڑا کدے دل دیاں دھڑکناں وچ وسدا سی اوہ وی سویرے سویرے ہل واہن تُر جاندا اے۔ پچھے گھر وچ سس ناناں، بھرجائیاں، جیٹھ، دیور تے سوہرارہ جاندے نیں۔ اختر نے اوس سوانی دے سوہرے گھر دے دکھاں سکھاں نوں عشق تے وچھوڑے دے استعاریاں دے ذریعے ظاہر کیتا اے۔

بھراواں نال بھیناں دا پیار پنجابی لوک گیتاں دا خاص موضوع اے۔ اوہ بھراواں دے سارے کم بڑے چاواں نال کردیاں نیں۔ بھرا نہ ہون تے رب اگے دعاواں کردیاں نیں۔ پنجاب دے مخصوص پینڈو سماج وچ بھرا بھیناں دا وڈا مان ہوندے نیں۔ ویر گھوڑی چڑھن تے بھیناں ''گھوڑیاں'' گاؤندیاں نیں۔ گھوڑی دیاں واگاں پھڑدیاں نیں تے خوشیاں دی انتہا نہیں رہندی۔ اختر ہوراں نے بھراواں بارے بھیناں دے ایہناں احساساں تے جذبیاں دی اپنے گیتاں وچ بڑے سوہنے طریقے نال عکاسی کیتی اے۔ تے ایتھے فیر اوہ سدھر سامنے آؤندی اے کہ ربا اک ویر دے دے سوہنہ کھاون واسطے ای بھانویں دے دے:

ربا میرا ویر کوئی ناں
جیہنوں چک چک گود کھڈاواں
واری واری جاواں
ربا میرا ویر کوئی نہ (25)

پانی وار نی مائے ، وار نی مائے
میری بھابی کھڑی بوہے وچکار نی مائے
سوہنے روپ سانوں سوہناں دن ایہہ وکھایانی
حور جیہی ووہٹی لے کے ویر گھر آیانی
اج بھابی توں نناں بلہار نی مائے (26)

رُتاں نال تعلق رکھن والے گیت تاثر دے اعتبار نال سدا بہار قسم دے ہوندے نیں۔ موسیقی وچ وی موسماں دی رعایت نال ای راگ تے راگنیاں وجود وچ آئیاں نیں۔ پنجاب وچ ساون شروع ہوندیاں ای ایتھے دے وسنیکاں دیاں رُجھاں دا زمانہ آجاندااے۔ اوہناں دا ودھیرا ویلا پیلیاں دی واہی بیجی وچ ای لنگھ جاندے اے۔ بندے دنے راتیں کھیتاں وچ رُجھے رہندے نیں تے سوانیاں نوں ویہل ہوندی اے۔ عورتاں ایس موقع توں بڑا فائدہ اٹھاندیاں نیں کجھ اپنے اپنے پیکے ٹُر جاندیاں نیں، شادی دے بعد بابل دے ویہڑے نال تعلق ٹٹ نہیں جاندا۔ سوہرے گھر کماں کاجاں دے دوران وی اوہناں دی یادوچ بابل دا گھر وسیا رہندا اے۔

اختر کاشمیری ہوراں بہار دے حوالے نال بڑے رنگین تے شوخ گیت لکھے نیں۔ ایہہ

رُت چیت وساکھ دی ہندی اے جدوں من دیاں لگراں اُتے وی کومل جذبیاں دا بور آ جاندا اے۔ اوہ بہار دے بھرویں تاثر نوں قائم کرن وچ بڑے کامیاب ہوئے نیں کہ کیویں ایس موسم دے آون نال ہر پاسے اک رونق لگ جاندی اے۔ شاخاں اُتے شگوفے کھڑ آوندے نیں۔ رنگ برنگے پکھیرو شاخاں اُتے ہوٹے لیندے نیں۔ اسمان اُتے ست رنگیاں پینگاں پے جاندیاں نیں۔ اساناں اُتے کالے چٹے بدل آ کے دنیا والیاں نوں اک نویں حیاتی دا سنہیا دے دیندے نیں۔ مٹیاراں گِدے پاؤندیاں نیں۔ سُریلے گیت گاؤندیاں نیں۔ کِکلی اوہناں دی محبوب کھیڈ اے تے فیر کجھ انج ای آواز فضا وچ کھلر کے پورے ماحول نوں رومان پرور بنا جاندی اے:

ٹھنڈیاں واواں ٹھنڈیاں چھاواں
پین پھوہاراں کنیاں وَسنّ
آئیاں مست بہاراں(27)

....

ساون دیئے کالیے بدلیے نی
توں چھم چھم وس جا نی
توں جم جم وس جا نی
تتر کھمبڑیئے بدلئے نی توں اُڈوی جاویں
جتھے تیرا جی کردا اے مینہ برساویں(28)

جدوں باغاں وچ بہاراں آ وندیاں نیں۔ پھُلاں اُتے جوبن آ وندا اے۔ نمی نمی پھوہار ورھدی اے جے ماہی کول نہیں تے اوہدی دیدنوں ترسن والی مٹیار نوں ایہہ موسم جذباتی کر دیندا اے۔ اوہ اڈیکاں دے رُکھاں اُتوں آس دے پنچھی اڈاندی اے۔ برہوں دے گیت گاؤندی اے تے اوہنوں ہر پاسے ماہی دے بھُلیکھے پیندے نیں۔ فیر اختر کاشمیری دا قلم اوہدے اندر دی کیفیت نوں بڑے نازک تے کومل لفظاں وچ الیکدا اے۔ اوہ اوس مٹیار دے جذبیاں نوں اپنے لفظاں دا روپ دے دیندے نیں:

پھلاں دے وچوں جھلکارے
تیرے رُوپ دے پیندے
ایسے خاطر کول پھلاں دے

اسی آں ڈھک ڈھک بہندے
باگاں دے اندر پئی گونجے
مہکاں دی شہنائی
پھلاں دی رُت آئی (29)

اس دے کجھ گیت روپ رس والے وی نیں۔ ایہناں وچ الھڑمٹیاراں دی چڑھدی جوانی دانمّا نمّا نشہ تے سدھراں اُتے اک معصوم پیار جھاتیاں ماردا نظریں آوندا اے۔ زیور گہنے تے لیڑے لتّے نال اوہناں نوں اک فطری لگاؤ ہوندا اے۔ اوہ ایہناں چیزاں نوں پہن کے اپنا روپ ودھا لیندیاں نیں۔ مہندی وی سنگار دا حسن دونا کر دیندی اے۔ خوبصورت ستاریاں نال ٹانکیا ہویا دوپٹہ وی اوہناں دے لباس دا اک لازمی حصہ ہوندا اے۔ مٹیاراں دوپٹے دے حوالے نال اپنے اندر دے ھمکدے جذبیاں نوں زبان دے دیندیاں نیں۔ اختر کاشمیری جذبیاں دے اظہار وچ پوری قدرت رکھدے نیں۔ اوہ لفظاں نوں انج ترتیب دیندے نیں کہ پڑھن تے سنن والے دا دل بے اختیار جھومن لگ پیندا اے۔ گہنیاں دے حوالے نال اوہناں دا ایہہ گیت اپنی مثال آپ اے:

مرے نک ہووے نتھ۔۔۔ چھلا ہوئے سجے ہتھ
سر اُتے سونے دا کلپ ڈھولناں
رہوے مکھڑے تے ہاسا
سجے بلھاں تے دنداسہ
ہس ہس دلاں والا بھیت کھولناں
سر اُتے سونے دا کلپ ڈھولناں (30)

ایہناں گیتاں وچ جذبیاں دی شدت اوتھے بہت زیادہ اے جتھے شاعر محبوب دی اڈیک دی کیفیت بیان کردا اے۔ کیویں نظراں بوہے اُتے لگیاں ہوئیاں نیں۔ سدھراں دے دیوے بل بل بجھدے نیں۔ بنیرے اُتے کاں بولدا اے۔ تے دلاں دیاں دھڑکناں تیز ہو جاندیاں نیں۔ دل لمی جدائی دے صدمے سہہ سہہ کے نڈھال ہویا پیا اے۔ اکھاں تھک تھک گئیاں نیں۔ سو طرح دے خیال آوندے نیں خورے ماہی دن ڈھلیاں ای پرت آوے گا۔ آساں فیر جوان ہون لگ پیندیاں نیں۔ اخیر شام دے ہنیرے ہر شئے نوں اپنی بکل وچ لے لیندے نیں تے آساں دے دیوے بجھ جاندے نیں تے پھل مرجھا جاندے نیں۔ اختر کاشمیری نے ایہناں داخلی کیفیتاں نوں

بیان کردیاں انج دے لفظی پیکر بنائے نیں کہ پڑھن والے دا دل وی ڈکوڈولے کھان لگ پیندا اے تے اوہدے اپنے اُتے اوہوای کیفیت وارد ہون لگ پیندی اے۔ اوہنوں آس اے کہ اوہدے واسطے سوہا جوڑا لیاوے گا اوہ ایسے ترنگ وچ گاؤندی اے پر جدوں بے آسی وڈّھ جاندی اے تے اوہ ونجارے دی واج تے اوہنوں بلا کے چوڑا اچڑھالیندی اے:

گوری بانہہ دا بلا راپیامنگدا
چوڑا میرا سوہے رنگ دا(31)

ایسے طرح دے الھڑ تے معصوم جذبیاں دا اظہار دوپٹے نوں محرم راز بنا کے کیتا جاندا اے تے کدھرے ہوانوں گواہ بنا کے:

ٹھنڈیاں ہواواں وچ ڈولدا ڈپٹہ میرا
کردا اشارے چن ماہی نوں بلاوندا(32)

گیتاں دا سب توں وڈا موضوع ہجر فراق رہیا اے۔ اختر کاشمیری نے وی اپنے گیتاں وچ فراق دی کیفیت نوں کئی تھاواں تے وکھووکھ حوالیاں نال پیش کیتا اے۔ آس، اڈیک، انتظار تے تیزی نال گزردی ہوئی حیاتی وصال نوں ترسدی اے:

گجھا روگ سانوں تیریاں جدائیاں
اڈیکاں وچ جند مک گئی
تیرے راہواں وچ نظراں وچھائیاں
اڈیکاں وچ جند مک گئی(33)

سلیم کاشر نے اختر کاشمیری دی گیت نگاری بارے اپنے وچاراں دا اظہار انج کیتا اے:

''ایس ہنگامیاں تے رولیاں دی دنیا وچ کجھ لوکی اپنے اندردیاں تنہائیاں نوں ساںجھی بنا کے نکرے لگے تڑفادین والیاں گلاں کردے رہندے نیں کیوں جے اوہناں دی اپنی روح تڑفدی ہندی اے ایہوجہئے سدھے تے پدھرے لوکی کدے وی ایہہ نئیں سوچدے کہ اوہ چور دروازے استعمال کردے پھرن۔ اوہناں نوں تے بس اکولگن ہندی اے تے اوہ لگن کم کرنا، پر اوہدے صلہ دی توقع نہ رکھنا۔ اختر کاشمیری وی ایسے قبیل دا شاعر اے اوہ ایسے شہر لاہور وچ رہندیاں ہویاں اک عرصے تک ادبی ہنگامیاں توں دوررہ کے اپنے من دی دنیا

وچ لکیا رہیا ایہدا مطلب ہرگز ایہہ نہیں کہ اوہ جو کجھ کہندا اسی اوہ وی ساتھوں لکیا رہیا۔ اوہدے گیت ریڈیو فلم تے ھز ماسٹر وائس کمپنی راہیں لوکاں دے روح دیاں تاراں ہلاندے رہے اوہدے گیتاں وچ رس، لوچ تے نغمگی دی جیہڑی فضا سنن والیاں نوں ملدی اوہناں نوں ایہہ سوچن تے مجبور کر دیندی کہ ایہناں سچیاں تے سوہنیاں گیتاں دا خالق ساڈے توں وکھ کیوں اے۔ اوہ ساڈے وچ گھلدا ملدا کیوں نہیں اوہنوں تنہائی اینی کیوں پسند اے اوہ ایس تنہائی نوں ہنگامیاں وچ کیوں نہیں ٹولدا اپنی الگ دنیا وچ کیوں گواچا رہندا اے۔"(34)

تنہائی دے حوالے نال سلیم کاشر نے گل کیتی اے۔ اکلاپا پیدا ای فراق توں ہوندا اے۔ انساناں دے جنگل وچ رہندیاں ہویاں وی بندہ اکلا اے جے اوہدے من دا محبوب اوہدے کول نہیں۔ سلیم کاشر دی گل نوں سامنے رکھئے تے اختر دا ایہہ گیت ویکھئے جیہناں وچ ملاپ دی آس اے۔ یاداں دے پرچھاویں نیں:

مینوں ں تانگھ تیری چناں تینوں تاہنگ ہور دی
نیوں لگ جاندا آپے گل نئیں ایہہ زور دی
پل پل یاداں والی باری کھولھ بہنی آں
بند کر اکھاں کو سے ہنجوں ڈک لینی آں
ہنجواں دے وچ رہواں سدھراں نوں کھوردی
مینوں تانگھ تیری چناں تینوں تانگھ ہوردی (35)

جدوں شاماں پے جاندیاں نیں۔ سورج ڈبن اُتے آوندا اے تے آس امید دے جگنوں اکھاں وچ چمکن لگ پیندے نیں۔ تے ایہو جگنو آساں دے چراغ بن کے گھر دی چھت دے بنیریاں اُتے سج جاندے نیں:

ایناں سوچاں وچ ویلا لنگھ جائے گا
خورے سجن شام ڈھلے گھر آئے گا
تاں راہواں تے تھاں تھاں دیوے بالے نیں
سجن ڈھونڈن لئی۔۔۔۔۔ (36)

جتھے وی وچھوڑے یاں ہجر دا مضمون آوندا اے اختر کاشمیری دے قلم وچوں سیاہی دی

تھاں تے ہنجوؤاں دا پانی وگن لگ پیندا اے۔ خورے دکھ تے غم وچ ڈبے رہنا اختر کاشمیری نوں بوہت چنگا لگدا اے۔ ایہہ وی آکھیا جاندا اے کہ تنہائی تے دکھ دانش عطا کر دے نیں خورے اختر ایہدے راہیں اپنی دانش دے موتی کھلارنا چاہندا اے جیہناں نوں پڑھن والے چُن چُن کے اپنیاں اکھاں وچ سجالیندے نیں۔

''کاں'' پنجاب دی وسّوں تے خاص طور تے پینڈو وسّوں دا اک قدیم تہذیبی، ثقافتی تے معاشرتی استعارا اے۔ ایس نوں ساڈے صوفی تے کلاسیکی شاعراں نے وی علامتی حوالے نال اپنی اپنی شاعری وچ پیش کیتا اے۔ کاں بنیرے اُتے بولے تے پروہنیاں دے آون دی نوید سمجھی جاندی اے۔ اینوں سکھ سنیہڑے دے طور تے وی پیش کیتا جاندا اے۔ کاں دی زبانی سنہیا گھلیا وی جاندا اے تے اوہدے بولن تے کسے دے آون دی آس وی بنھی جاندی اے۔ تے اپنے اندر دے سارے کرب نوں ایہدے سامنے وی بیان کیتا جاندا اے۔

اختر کاشمیری نے وی اپنے گیتاں وچ ایس استعارے نوں نویں حوالیاں نال پیش کیتا اے۔ تے بڑے سوہنے مضمون بیان کیتے نیں۔ اوہناں دے گیتاں وچ وی اک سوانی دا جیہڑا روپ ابھردا اے، اوہ بھاویں ویاہی ہوئی کڑی دا ہووے یاں دوشیزہ دا، کاں دے اگے اک فریاد دا عنصر کھل کے سامنے آوندا اے۔ جیویں اوہنوں اک ہمدرد، غم خوار تے محرم راز بنا کے دل دی ساری بھڑاس کڈھ دتی جاندی اے۔ اختر کاشمیری نے ایس فراق دی کیفیت نوں بڑے پرسوز انداز وچ بیان کیتا اے:

کانواں وے کانواں چُوری تینوں پاواں
سجناں دے آون دی تریک دس دے
دل والے ٹُٹ گئے نیں وج وج سازوے
سجناں نوں پُجی اجے تیک نہ آوازوے
سن وے توں کانواں دل دیاں ہاواں
سجناں دے آون دی تریک دس دے
کانواں وے کانواں...... (37)

اک ویلا آوندا اے جدوں اڈیک دے پینڈے نہیں مکدے، بے آسی ودھدی جاندی اے، شاعر اڈیکن ہاردے لہجے وچ جھنجھلاہٹ بھر دیندا اے۔ سکھ سینے اندر گلے شکوے شروع ہوجاندے نیں۔ ایتھے معاملہ الٹ اے۔ ایتھے اک گبھرو اے جیہڑا اپنی محبوبہ دی جدائی وچ دکھ تے غم

وچ ڈبیا ہویا اے۔ پر اوہدے لہجے وچ اوہ جذبہ تے صبر نہیں جیہڑا رب نے عورت نوں عطا کیتا اے:

کتھے مار کے اڈاری گئی ایں چھڈ کے ٹکانے
مینوں پائیاں نی جدائیاں تینوں رب نی پچھانے
ڈُلے آساں والے تارے بجھے سدھراں دے دیوے
توں ایں دس ایہہ نماناں کیہڑے آسرے تے جیوے
گل گل پچھے رونواں نی میں کر کے بہانے(38)

اختر کاشمیری اک محبِّ وطن شاعر سن دیس پیار دا جذبہ اوہناں دی رَت دی بوند بوند وچ بھریا ہویا سی۔ اوہناں نے گیتاں وچ وطن دے ذرے ذرے نال اپنی ڈونگھی محبت دا اظہار کیتا اے اوہ اک سچے پاکستانی تے وطنیّت دے پکے پرچارک سن۔ اوہ وطن نوں خوشحال تے ایہدے وسنیکاں نوں معاشی، سماجی تے سیاسی طور تے بالغ نظر تے آزاد ویکھن دے خواہش مند سن۔ سگوں وطن دی محبت اوہناں لئی دین ایمان دا درجہ رکھدی سی، اوہ دیس دی عزت، آن شان تے حرمت اتے ہر شئے قربان کرن واسطے تیار رہندے سن۔ اوہناں دے نیڑے آزادی دا دیہاڑ عید نالوں گھٹ نہیں سی۔ ایہہ کروڑاں پاکستانیاں دی سدھراں، امنگاں تے تاہنگاں دی تکمیل دی عید اے۔ اوہناں دے دیس پیار دے گیتاں وچ وطن اتے مان داوی ڈھیر اظہار اے۔ اوہ ایس گل اُتے فخر محسوس کردے نیں کہ اوہ اک آزاد وطن دے آزاد شہری نیں۔ آزادی ورگی نعمت ہور کوئی نہیں۔ تے جدوں اوہناں دی شاعری وچ ایہہ سارے جذبے تے ایہہ ساریاں کیفیتاں آوندیاں سن تے اوہناں دے دل، دماغ تے ذہن اُتے دیس پیار دا اوہ انملا کیف طاری ہو جاندا سی جیہڑا اوہناں کولوں ایہو جیہے گیت تخلیق کرواندا سی:

اج میلے دا سماں، اج بہاراں دا سماں
اج خوشیاں دا نالے اج پیاراں دا سماں
انج لگدے جیویں ہر پاسے اے عید ملن
میرا آزاد وطن
آؤ اس دیس دی مٹی دی حفاظت کریئے
جیوئیے ایس دی خاطر ایہدی خاطر مریئے
ایہدے لئی وقف میری جان ایہہ میرا تن من
میرا آزاد وطن (39)

اپنے وطن دی آزادی، اوہدی عظمت دی نگہبانی تے استحکام واسطے قوم دے جوان لہو دے نذرانے پیش کر دے نیں تے وطن دی پاسداری کرن والے جیالے مجاہداں نوں اختر نے عقیدت دے پھل انج پیش کیتے نیں کہ ایہہ اوہ جیالے مجاہد تے بہادر جوان نیں جیہناں نے آزادی دی حفاظت واسطے جرأتاں دے اجہے نشان چھڈے نیں جیہڑے قیامت تیکر آون والیاں نسلاں لئی راہنمائی دے قطبی تارے بنے رہن گے:

مجاہد میرے دیس دا صف شکن اے
نشاں جراتاں دا ایہہ شمشیر زن اے
ایہہ غازی دے رُتبے نوں پہچاندا اے
شہادت نوں ایہہ زندگی جاندا اے
عمل ایہدا پیکر وفا پیرہن اے
مجاہد میرے دیس دا۔۔۔۔۔ (40)

ایس گیت وچ اک پاسے وطن نال پیار دا انتاں دا جذبہ موجود اے دوجے پاسے ایہدے وچ دیس دے سورمے مجاہداں دی جرأت تے بہادری اُتے مان اے تے ایہدے نال اک فطری نغمگی وی موجود اے۔

وطن عزیز اُتے جدوں وی ابتلا دا دور آیا تے ایہنوں غیرملکی استعماریت تے جارحیت دا نشانہ بنایا گیا، اودوں ای سرحداں اُتے محاذ کھلن دے نال ای دیس دے اندروی ہر سطح اُتے محاذ کھل گئے۔ ہر فرد اپنی تھاں تے اک سچے پاکستانی ہوون دے ناطے ڈٹ گیا۔ دیس دے لکھاریاں تے خاص طور تے شاعراں نے نہ صرف وطن دے حضور عقیدت دے نذرانے پیش کیتے سگوں ایہدی بقا، حفاظت، عظمت، عزّت، آن تے شان دے تحفظ ایہدیاں نظریاتی تے جغرافیائی سرحداں دے تقدس دے نغمے لکھے۔ مجاہداں، دلیراں، سورمیاں تے وطن دے محافظاں دی خدمت تے جذبیاں نوں لفظاں وچ ڈھالیا۔

اختر کاشمیری دی روح وچ پاکستان دی محبت تے عظمت دے ان گنت چراغ روشن سن۔ اوہ ہر اجیہے موقع اُتے تڑف اُٹھے۔ اک پاسے تے اپنے من تن دھن دی بازی لگاون والے لوکاں دی صف وچ شامل ہو گئے تے دوجے پاسے اپنیاں تخلیقی صلاحیتاں وطن واسطے وقف کر دتیاں۔

1965ء تے 1971ء وچ بھارتی سامراج نے دوواری ساڈے وطن دیاں پاک

سرحداں نوں اپنے نجس قدماں نال پائمال کرن دی کوشش کیتی تے رات دے ہنیر یاں وچ اک مکار تے کمینے ویری طرح لُک کے حملہ کیتا۔ پوری قوم اک سیسہ پلائی ہوئی کندھ طرح ابھر کے سامنے آئی۔ اختر کاشمیری نے وی اپنا ذہن تے قلم وطن، اوہدے رکھوالیاں تے وسنیکاں واسطے وقف کردتے تے اجیہے نغمے تخلیق کیتے جیہڑے پنجابی دی رزمیہ تے قومی شاعری دا ہمیشہ مان رہن گے۔ ایس حوالے نال اوہناں دا اک ٹی وی انٹرویو جیہڑا کہ اوہناں دی حیاتی دے اخیر لے دناں وچ ریکارڈ ہو کے ٹیلی کاسٹ ہویا اوہدے الفاظ ویکھن تے سمجھن دے قابل نیں:

> ''جدوں دشمن نے ساڈے ملک تے حملہ کیتا تے میں اک شاعر ہون دے ناتے اپنے جذبات دا اظہار اکھراں راہیں کیتا۔ ریڈیو تے ٹیلی ویژن توں میرے کئی ترانے تے قومی نغمے نشر ہوئے۔''(41)

جتھوں تیکر اختر کاشمیری ہوراں دے گیتاں دے فنی ویروے دا تعلق اے اوس بارے جناب پروفیسر ڈاکٹر محمد اسلم رانا ہوراں دے اختر دے گیتاں بارے وچار کُجھ ایس طرح دے نیں:

> ''اج کل پنجابی دے نویں شاعر عروضی بحراں ورت رہے نیں، پر اختر نے پنجابی بحراں ای ورتیاں نیں۔ تے وڈی گل ایہہ وے کہ بحر تے نظم دے لفظاں دے وچکار اک مکمل ہم آہنگی ملدی اے انج لگدا اے جیویں لفظاں دی تھاں تے اوہناں سازاں دیاں آوازاں۔''(42)

اختر کاشمیری اک پختہ شاعر سن تے گیت نگاری اُتے اوہناں نوں مکمل عبور حاصل سی۔

اسیں اختر کاشمیری دے کلے کلے مجموعے دے حوالے نال، بحث کرن دی تھاں تے اصنافِ سخن دے حوالے نال گل بات کر کے کجھ نتیجے اخذ کرن دی کوشش کیتی اے۔ اوہناں نے غزلاں، گیت، نظماں تے قومی ترانے لکھے نیں۔ اوہناں بارے زیادہ نہیں لکھیا گیا۔ فیر وی کجھ سیانیاں، شاعراں، ادیباں تے نقاداں نے اوہناں دی شاعری بارے جیہڑے وچاراں دا اظہار کیتا تے اپنی اپنی رائے بیان کیتی اے، اوہناں وچوں اسیں پہلے ڈاکٹر اسلم رانا تے جناب سلیم کاشر دے خیالاں نوں پچھے پیش کیتا اے۔ ایسے طرح ایتھے کجھ ہوراں لوکاں دے وچار پیش کر رہے آں۔ شاد امرتسری اردو دے اک صاحبِ طرز شاعر تے دانش ور سن۔ ایہدے نال نال اوہ پنجابی زبان تے ادب اُتے وی ڈونگھی نظر رکھدے سن۔ اوہناں نے اختر کاشمیری دے گیتاں دے مجموعے ''رنگلیاں رُتاں'' بارے لکھیا اے:

''اختر کاشمیری دے ایس مجموعے وچ چوکھیاں نظماں ایہو جیّیاں نیں جیہناں نوں گیت وانگوں گایا وی جاسکدا اے تے جیہڑیاں نظماں گائیاں نہیں جاسکدیاں اوہناں وچ کم از کم ایہہ خوبی ضرور اے کہ اوہناں وچّوں ہر نظم وچ اک ڈھولکی وجدی سنائی دیندی اے تے نظم دا ٹیپ دا مصرع ڈھولکی دے روڑے وانگوں وجدا اے۔''(43)

اختر کاشمیری دی شاعری دی دوجی خوبی ایہہ وے کہ ایہدے وچ پنجاب دے وسیبے دی سچّی تے اصلی تصویر ملدی اے تے نظم وچ کسے ایجہے جذبے دا پتہ نہیں چلدا جیہڑا مصنوعی تے بے جان ہووے۔ ہر نظم ساڈے پنجاب دے دھڑکدے دل دی آوز اے۔ ایس آواز وچ پنجاب دی وسّوں دے سارے پہلو نظر آؤندے نیں۔ پینگاں دے ہلارے، چن تاریاں دی لو، رنگلیاں رُتاں دی خوشبو تے پیار دیاں رمزاں توں اُڈ مہندی بھریاں ہتھاں، والاں دے سندور، جھانجراں دی چھن چھن تے تاریاں بھریاں دوپٹیاں دی اڈان وی اے۔ ترنجناں وچ جیہڑی چرخیاں دی گھمکار سنائی دیندی اے اوہو جیہی گھمکار اختر کاشمیری دیاں ہلکیاں پھلکیاں نازک تے سوہل نظماں وچ وی سنائی دیندی اے۔ اوس دی شاعری وچ خشک فلسفے تے ٹھنڈی سوچ دی بجائے پیار دی اگ تے جذبیاں دا خمار اے جیہڑ پڑھن والے دے دل تے چھاجاندا اے۔ اک ایجہا نشہ جیہڑا بھرپور تے حیاتی نوں خوشبو دین والا اے۔

اختر کاشمیری اک کامیاب گیت نگار سن، اوہناں نے اپنے گیتاں دے مزاج تے ماحول نوں پوری طرح قائم رکھیا۔ اوہناں وچ برہادی ماری سوانی دا کرب وی سمودتا اے تے الھڑ مٹیار دے سجرے سجرے پیار دے ملوک جذبیاں تے ایہناں دے حوالے نال دکھاں درداں نوں وی موضوع بنایا اے۔ ماہیے دی اڈیک وچ گزرن والے بے چین وقت دی کتھا وی لکھ دتی اے۔ ایہدے نال نال گیت نوں اجتماعی مسئلیاں دا وی ترجمان بنایا اے۔ ایہہ بڑا وکھا کم سی۔ کیونکہ انفرادی سطح تے اپنی بحرانی کیفیتاں نوں سمونا ہوندا اے۔ کیوں جے ایہہ خطرہ ہوندا اے کہ گیت اپنے بنیادی مزاج توں دور نہ نکل جاوے۔

اختر کاشمیری دے گیتاں وچ پنجاب دی بھوری مٹی دی باشنا رچی ہوئی اے۔ سگوں اسیں ایہہ کہہ سکنے آں کہ پورا پنجاب دھڑکدا ہویا محسوس ہوندا اے۔ ایہناں وچ بھنگڑے پاندے گھبرواں تے گدے پاندیاں مٹیاراں دیاں دلاں دیاں دھڑکناں نوں سُنیا جاسکدا اے۔ ساون

رُتاں دی رم جھم تے نمی نمی پھوہاردی واچھڑ ساڈے دلاں دے تار ہلا دیندی اے تے کدھرے رکھاں دے پھُل پھَل اپنی مہک نال ساڈیاں روحاں نوں معطر کر دیندے نیں۔ اختر دی ذات وچ اک سُچا گیت نگار لکیا ہویا سی، تے ایس گیت نگار نے اپنے آپ نوں ظاہر کر کے ساڈے گیتاں نوں ہور امر کردتا اے۔ اختر دے گیت ساڈی پوری سماجی، ثقافتی، سیاسی تے معاشی حیاتی دے ترجمان تے امین بن کے سامنے آئے نیں۔

''سجری تریل'' وچ گیت نگاری دا فن ''رنگلیاں رُتاں'' نالوں اگانہہ ودھیا جاپدا اے۔ ایہہ اصل وچ اختر کاشمیری دے فنّی سفر دا اک ارتقائی مرحلہ سی، جتھے اوہ اک پختہ شاعر تے سچل گیت نگار بن کے سامنے آیا اے۔ موضوع وچ وی تنوع تے رنگا رنگی ہن صرف رومانی تے کومل جذبیاں دا چڑھا ای نہیں سگوں نویں دور دے نویں تقاضیاں نوں قدیم استعاریاں راہیں بیان کیتا گیا اے۔ ایس طرح جدوں اسیں اجتماعی طور تے اختر کاشمیری دی گیت نگاری دا تجزیہ کرنے آں تے ساڈے سامنے اک اوہ پنجابی گیت نگار کھڑا نظریں آوندا اے جس نے ایس فن نوں اپنی رت وچ حیات کیتی رکھیا۔ اوہنے فلمی گیت وی لکھے پر اوہناں وچ وی ادبی چاشنی موجود رہی۔ ایس توں وکھ ٹیلی ویژن، ریڈیو تے ریکارڈنگ کمپنیاں واسطے گیت لکھے۔ جیہناں وچ اک پاسے فن دا پورا رچاؤ موجود اے تے دوجے پاسے مضموناں تے موضوعاں دی رنگارنگی موجود اے۔ پنجاب دا علاقہ اپنے سماجی تے سیاسی پس منظر نامے دے حوالے نال وکھو وکھ ثقافتاں دا گھوارہ رہیا اے تے ہن وی کئی اکائیاں موجود نیں۔ اختر نے پنجاب دی پوری حیاتی دیاں زندہ مورتاں نوں اپنیاں گیتاں وچ ایس طرح سمویا اے کہ پورا پنجاب جیوندا جاگدا، ہسدا کھیڈ دا، دکھاں غماں وچ ڈبیا ساڈے سامنے آجاندا اے۔

ہجر فراق، وچھوڑے تے ملاپ، آس تے بے آسی، اڈیک تے انامیدی الھڑ تے ملوک جذبیاں دی اٹھان، ماں، دھی، پیو دھی، بھین بھرا، عاشق تے محبوب (مجازی تے حقیقی دوناں حوالیاں نال) ماں پُتر، یاری دوستی، دیس پیار دے جذبے، فصلاں، رُتاں، پھُل پھَل، رکھ، شاماں، سویرا، دوپہراں، دن رات، معاشی، سیاسی، سماجی تے معاشرتی ادب آداب اخلاقی تے مذہبی قدراں دے بنن تے وگڑن دا عمل، معاشی تے طبقاتی ونڈ تے اونچ نیچ ایہہ سارے موضوع اختر کاشمیری دے گیتاں وچ بدرجہ اتم موجود نیں۔ ایسے لئی اوہناں دے گیتاں وچ پنجاب دی دھرتی دھڑکدی ہوئی، ہوا سُر اں لاؤندی ہوئی تے باشنا فضاواں وچ گھلی ہوئی محسوس ہوندی اے۔

حوالے

1۔ نفیس اقبال: پاکستان میں اردو گیت نگاری؛سنگِ میل پبلی کیشنز لاہور،1982ء ص 11

2۔ شریف کنجاہی: جھاتیاں ؛عزیز پبلشر (دوجا ایڈیشن) لاہور، 1986ء ص 21

3۔ جامع الغات، جلد چہارم (مرتبہ خواجہ عبدالمجید) 1935ء ص 341

4۔ جدید نسیم الغات، مرتبین، سید مرتضیٰ حسین فاضل لکھنوی، سید قائم رضا، نسیم امروہی، آغا باقر، نبیرۂ آزاد، شیخ غلام علی اینڈ سنز، ص 821

5۔ نور اللغات؛ مرتبہ مولوی نور الحسن۔ (جلد چہارم) نیشنل بک فاؤنڈیشن اسلام آباد، 1972ء ص 355

6۔ فرہنگِ آصفیہ، جلد چہارم، سائنس بورڈ لاہور، س ن

7۔ پاکستان میں اردو گیت نگاری؛ ص 61

8۔ عظیم الحق جنیدی: اردو ادب کی مختصر تاریخ؛ فیمس بکس لاہور، 1989ء ص 169

9۔ پاکستان میں اردو گیت نگاری؛ (دیباچہ: گیت ہی گیت)، ص 13

10۔ میرا جی کے گیت، دیباچہ بحوالہ تہذیب و تخلیق، سید سجاد باقر رضوی، ص 248

11۔ اسلم رانا ڈاکٹر: حرف حقیقت؛ عظیم اکیڈمی لاہور، 1992ء ص 258

12۔ ایضاً ص 279

13۔ احمد اسلم: آزادی اور عوام؛ جنگ پبلشرز لاہور، 1991ء ص 31

14۔ بہن بھائیوں کے گیت، چندن، سدرشن، اپریل 1932ء بحوالہ گائے جا ہندوستان، دیوندر ستیارتھی، سنگت پبلشرز لاہور، 1964ء ص 149

15۔ فیاض امید: نکی نکی پھُوہر؛ (دیباچہ حفیظ تائب) پاکستان پنجابی ادبی پرہیا لاہور، اکتوبر 1981ء ص 504

16۔ اختر کاشمیری: رنگلیاں رُتاں؛ شمشاد سنز، لاہور 1963ء ص 88

17۔ اختر کاشمیری: بولدا پتھر؛ پاکستان پنجابی ادبی پرہیا لاہور، 1976ء ص 108

18۔ ایضاً ص 13

19۔ رنگلیاں رُتاں؛ ص 87

20۔ اختر کاشمیری: سجری تریل؛ پاکستان پنجابی ادبی پرہیا لاہور، 1989ء ص116

21۔ ایضاً ص118-119

22۔ ایضاً ص122

23۔ رنگلیاں رُتاں؛ ص55

24۔ بولدا پتھر؛ ص87

25۔ ایضاً ص92

26۔ رنگلیاں رُتاں؛ ص24

27۔ سجری تریل؛ ص98

28۔ ایضاً ص66-67

29۔ بولدا پتھر؛ ص93

30۔ ایضاً ص89

31۔ رنگلیاں رُتاں؛ ص51

32۔ ایضاً ص92

33۔ بولدا پتھر؛ ص23

34۔ سجری تریل؛ ص26

35۔ ایضاً ص52

36۔ رنگلیاں رُتاں؛ ص68

37۔ سجری تریل؛ ص67

38۔ ایضاً ص8 - 20

39۔ ایضاً ص113-112

40۔ ایضاً ص115-114

41۔ پی ٹی وی تے اختر کاشمیری دا انٹرویو، پروگرام ''سخن دا وارث'' کمپیئر: محمد عباس نجمی، 6دسمبر1991ء

42۔ اسلم رانا، ڈاکٹر: پرکھ پریت؛ پاکستان پنجابی ادبی پرھیا، لاہور 1988ء ص35

43۔ رنگلیاں رُتاں؛ دیباچہ۔ شاد امرتسری، ص5,6

Khoj
Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Punjab University Lahore (Pakistan)
Vol:66, Jan.-June. 2011, pp 1-16

کھوج
تحقیقی مجلّہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
پنجاب یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2011ء، مسلسل شمارہ 66

Sheikh Ali bin Usman Al Hujwiri's Impact on the History of the Punjab

* Mohammad Idris

The Punjab has been, both politically and culturally, a very important province of India in all periods of history. The Punjab derives its name from a Persian compound comprising the words of *Panj* (five) and *Ab* (water) meaning land of five rivers, which was watered by *the Jhelum, the Chenab, the Ravi, the Beas* and *the Satluj.*[1] The early medieval Punjab consisted of the two provinces of Lahore and Multan and the Sarkar of Sarhind. Lahore is situated on the Grand Trunk Road 500 kms from the imperial capital at Delhi, 475 kms from the Khyber Pass, and about 330 kms from Multan. According to Abul Fazl, in Lahore came the choicest products of Turkistan, Persia and Hindustan. Multan was another centre of international trade. Multan commanded an equally important position in the southern part of the Punjab. Its geographical position made it the most important centre of trade in the south where goods were brought through rivers and where they were exchanged by the caravans for the commodities of Afghanistan, Baluchistan and Iran. The Multan was extended from Firozpur to Sewistan. Similarly is the case with regards to Sarhind. It commanded a strategic position of great magnitude. It was the water-parting upland between the Indus and the Ganga valleys.[2] It occupied a safe position on the bank of the river and commanded a rich and fertile territory. On account of its strategic importance, it became the chief military base with a stronghold and a great market. The term Punjab came into currency during the reign of

* Department of (Islamic) History
(Shah Mukhi Expert) Punjabi University Patiala (India)

Mughal emperor Jalaluddin Muhammad Akbar (1556-1605A.D). In the documents of Mughal period we find the use of the terms *Sarkar-e-Punjab and Suba-e-Punjab.*[3] Of all the Indian provinces the Punjab alone had the longest period of Muslim rule.

Muhammad bin Qasim's invasion of Sind in the early eighth century was initially a punitive expedition. In fact, it was part of the forward policy of the Umayyad Governor of Iraq.[4] Muhammad bin Qasim's victory over Sind was decisive. When the Umayyad Caliph Umar bin Abdul Aziz (717-20 A.D) came to power, Raja Dahir's son Jaisinha, embraced Islam for some time and some Hindu chieftains also became Muslims. In 731 the Arabs founded a town on the river Indus named Mahfuza to garrison their troops. In 977 the Ismailis seized Multan and eight years later took Sind from the Hibbari family.[5] Mahmud ascended the throne in 998 when he was just 27 years. He had learnt the whole of the Quran by heart. He was fully conversant with Islamic laws and the Shariat, and he had also been given sound training in diplomacy. Under the leadership of his father, he had given a good account of his bravery and capabilities in the battles. Mahmud ruled over Punjab for ten years, from1021-30. During that period, he defeated the Indian rulers of Gwalior, Kalinjar, Somnath, Kathiawar, Anhilwara etc. Mahmud was undoubtedly an impressive warrior and an outstanding military general of his time. From Isfhan to Bundelkhand from Samarkand to Gujarat he humbled and conquered many powerful and famous warriors.[5] The Muslim rulers came to India were not mere soldiers or administrators. They were the harbingers of a new civilization which, from many points of view, was different from that of India. Islam believed in the oneness of God without an equal or rival. On the contrary, the Hindus had numerous gods and goddesses who were worshipped in the form of idols.[6]

Historians do not attach much importance to Arab rule in Sind, but it was remarkable in many ways. It strengthened Arab trade on the west coast of India and encouraged more Arabs to make new settlements on the east coast and even in the South-East Asia.[7] The Arab conquest sowed the seed of Islam on Indian soil.

The Muslim population began to grow until Sind became one of the Muslim majority provinces.[8] A conflict between two different cultures and ideologies was natural and inevitable. In an atmosphere full of rancor, the whole of the Punjab was converted into an armed military camp and dark clouds of fear overwhelmed the Hindu mind. When Muslims were considered barbarians by Hindus and the Hindus were considered infidels by the Muslims, it was not only difficult but impossible for Islam and Hinduism to be reconciled to each other. At the same time this unique co-existence gave birth to new important developments which played a vital role in shaping the future course of historical events. When the invaders became the rulers of the Punjab, many eminent *Sufis, Sheikhs, Pirs* and *Ulemas* followed them in their wake. In many towns of the Punjab, they opened *Khankahs* and *Jamait Khanas*, amongst which those at Multan, Uch, Ajodhan and Lahore were of great sanctity. They were centers of religious discourses and propaganda. People came there to pay their obeisance and also to profit by the teachings of Sufis.[9]

The political, social, economic and religious condition of the Punjab was substantially different on the eve of Mahmud Ghazanavi's invasion in 1000 A.D as compared to the time of the Arab invasion two centuries earlier. In the 10th century when Mahmud invaded India there were two kingdoms viz. Multan and Sind in the north in addition to the Arab colonies on the southern coast of India particularly in Malabar. Multan was ruled by Fateh Daud, a Karmathian while Sind was ruled by the Arabs.[10] Muslim Saints had come to India even before the establishment of Muslim rule in Punjab and India. The tomb of Imam Nasiruddin at Jullundhar bears the year of his death as 945 A.D. But they were very few in numbers.

In 975 Abu Ishaq Kaziruni appointed his nephew Saifuddin Kaziruni a young boy of seventeen years, as his Khalifa.[11] Saifuddin Kaziruni was first Sufi to settle at Uch during the Ismaili kingdom of Multan. The Sheikh was a native of Kazirun near Shiraz. In reality, it was the news of Sultan Mahmud's conquest of Multan which prompted Sufis to advise

their talented and adventurerous disciples to settle in that region. A new, reasonably unpopulated area offered tranquility to a contemplative. After the defeat of Lalliya Shahis and it was apparently Mahmud of Ghazanavi's conquest of the Punjab that prompted many notable Sufis to settle there, of these mention may be made of Sheikh Ismail Bukhari Lahori (1056-57d.), Sheikh Hussain Zinjani, Abul Uthman Ali-Hujwiri (1072 d.), Ahmad Tokhta Lahori (1205 d.), Yaqub Sadar Diwan Lahori (1215 d.)[12] The Sufis who came with Ghazanavi's conquest confined themselves mainly to Lahore. They fulfilled the spiritual requirement of the Muslim community which had settled at Lahore along with the Ghazanavi rulers and armies.[13] One of the Sufis who left an indelible mark both on India and on the history of Sufism was *Abul Hasan Ali bin Uthman al Hujwiri* popularly known as *Data Ganj Bakhsh.*

Abul Hasan Ali bin Uthman al Jullabi al Ghaznavi al Hujwiri was a Sufi scholar of eleventh century who was born in Ghazna and settled in Lahore.[14] He was born about 1009 during the reign of Mahmud of Ghaznavi. The name of Jullabi and Hujwiri are added to his name because his father belonged to the Muhalla named Jullabi and his mother belonged to the Muhalla of Hujwiri both in the town of Ghazni in Afghanistan.[15] He studied under several Sufi masters, some of whom he names in his *Kashf al-Mahjub*. Ali Hujwiri's teacher in Sufism was probably the relatively little known Abul Fadl Muhammad bin Hasan al Khattali of Syria, whom he describes as his role model on the Sufi path was his main teacher.[16] He widely travelled to Islamic countries like Turkistan, Persia, Syria, Iraq, and Azarbaijan beyond the Caspian Sea visited such places as Samarqand, Uzkand, Maihana, Merv, Tus, Nishapur, Kish, Ramla, Bistam, Damascus and Baghdad with the object of studying the Quran, Hadis, Fiqah, Theology, Mystism and allied subjects. In Fiqah he followed the Hanafi school of thought, while in the Mystical system of thought and practice he adopted the doctrine as preached by Hazrat Junaid Baghdadi. During the course of his travels, he met and derived knowledge of Sufism from innumerable Sufi Sheikhs of his time

whom he has mentioned in his account of the Sheikhs of his own age, like Abul Qasim Jurgani, Saeed Abul Khair, Qasim Qusheri, Khawaja Muzaffar and Abul Abbas Ahmad bin Muhammad Ashqani.[17]

Sheikh Ali Hujwiri was a great mystic, writer and a poet. He was a prolific writer. He wrote nine books, pertaining to such themes as, divine unity, union of God, method of mysticism, life and sayings of Hussain bin Mansur al Hallaj.[18] Out of the nine books *Kashf al-Mahjub, Kashf al-Asrar* and his *Diwan* are the most famous. *Kashf al-Mahjub* is the first comprehensive book in Persian language on Sufism. It was written at a time when Arabic was still a dominant language for expressing Islamic religious thought.[19] Prior to Ali Hujwiri, Sufi Saints such as Abu Naser-al-Sarraj and Abu Talib-al-Makki had written famous Arabic treatises discussing Sufi thought and practice in terms of standard religious sciences.[20] Ali Hujwiri wrote *Kashf al-Mahjub* at the request of Abu Saeed al Hujwiri a student of Sufism, who had asked a set of questions on the meaning of the path of Sufism, mystical doctrines and allegories, manifestations of divine love in human hearts and inability of intellect to comprehend its essence, besides the practical aspects of Sufism which were connected with these theories.[21] Its object is to set forth a complete system of Sufism, not to put together a great number of sayings by different Sheikhs but to discuss and expound the doctrines and practices of the Sufis.[22] The arrangement of the book is both beautiful and meaningful. From the structural point of view the *Kashf al-Mahjub* can be divided into three main sections–first and third are made up of thematic chapters while section two consists mostly of biographies.[23]

The first section forms the background, seeks to define the phenomenon of Sufism and examines the significance of poverty, blame, explanation of blame, knowledge, Sufism and distinctive Sufi apparel. With the exception of the fifth chapter, which is an appendix relating to the second and third chapters, in all the chapters of first section, Ali Hujwiri introduces briefly the subject of discussion before presenting citations from *Quran* and *Hadith* and then proceeds to his own analysis.[24] Section two of *the Kashf al-Mahjub* contains the biographical sketches of a large number of historical figures; from pious Caliphs to Ali-Hujwiri's

contemporaries; who practiced Sufism in a variety of ways. The first four chapters consist of the biographies of the leaders of the Sufis with an overall chronological arrangement. The fifth chapter of the section two accounts for more than three times as many pages as the first four chapters combined. The selection of biographies for this chapter and their arrangement indicate the direct influence of *Sulami's Tabaqat al-Sufiyya*.[25] Abdur Rahman Muhammad al Sulami of Nishapur (d. 1021) wrote *Tabaqat al-Sufiyya,* the earliest known source of biographical details of Sufis. Sulami's *Tabaqat* laid the foundations of a genre of biographical literature which classified the Sufis of one generation, under separate chapters, calling them the *tabaqat* (classes). Sulami's models were the biographical dictionaries of narrators or transmitters of the traditions of the Prophet.26 *The* section three of *Kashf al-Mahjub* consists largely of a systematic analysis of Sufi practice. It also elaborates the mystical principles of several Sufi orders viz. *Muhasibis, Qassaris, Taifurris, Junaidis, Nuris, Sahlis, Hakimis, Kharrazis, Khalifis, Sayyaris,* and *Hululis*.[26]

Ali Hujwiri's *Kashf al-Mahjub* is a dual generic Sufi manual that has been skillfully composed on the foundation of the major Sufi works that had already been written. *Kashf al-Mahjub* is an innovative work, in it includes discussions of topics that had not yet been included in the same level of detail in any major work of Sufism (the legitimacy of Hallaj, the diversity of opinions amongst Sufi groups).[27] Of the books on Sufism in Persian language there is none so well composed as the *Kashf al-Mahjub*.[28] This treatise was a model for great Sufi biographer Fariduddin Attar when he wrote his *Tadhkirat-al-Auliya*.[29] Ali Hujwiri's method in creativity is most striking in his innovative inclusion of topics that had been previously not been brought to prominence, such as the chapter on *Malama* and the sub-sections on dancing, tearing one's garments and gazing at youths during sama.[30] *Kashf al-Mahjub* is not simply a literary production, however, for it is an exposition of practical Sufism summarizing a wide tradition of centuries of reflections.[31] It was completed in Lahore and probably towards the end of the author's life.[32] *Kashf al-Mahjub* is still one

of the best descriptions of the Sufi path, the work draws upon the vast source material available in Arabic and is a most authoritative exposition of Sufism according to Junaid School. Ali Hujwiri however is not merely a compiler. Firstly, he explains the doctrines of various schools, and then he relates and assesses them.[33] According to the *Durar-i-Nizami,* Sheikh Nizamuddin Auliya used to say for one had no *Pir* to guide, the *Kashf al-Mahjub* was sufficient. In Punjab it has been said that those who seek a guide in Sufism should do three things; pray for guidance, visit the tombs of great Sufis and read *Kashf al-Mahjub.* Ali Hujwiri appears to be a master of dogmatic theology (*ilum-kalam*), and frequently quotes its judgments and argumentation throughout the book. He wrote *Kashf al-Mahjub* in Persian so that it could be understood by the general reader in the context of eleventh century.

In Punjab during the long period of ten centuries the Sufi thought underwent a considerable change. The political upheavals from tenth to the thirteenth centuries reinforced Sufi beliefs in the transitory nature of the Punjab and the necessity to remain both apart and independent from it. By contrast, the Ulema, became embroiled in political activities. Sufis were now in a position to remain independent from the government for merchants and craft guilds assumed positions as their patrons.[34] Merchants were the leading financial supporters of the Sufi movement in Punjab and in return the Khanqahs offered them hospitality and protection. The twelfth century saw the crystallization of new orders as chains of lineages through which different Sufis could be traced. The establishment of the orders placed Sufism on a firm and organized basis, and at the same time, was an attempt to make the movement more meaningful to individual Sufis. It connected them with a spiritual hierarchy, thus giving Sufis greater respectability and stronger base. The thirteenth century saw the appearance of the two regular orders of the Sufis in Punjab; these were the *Chishti a*nd *Suhrawardi* orders. By the fourteenth century the division of Sufis into fourteen orders had crystallized. The Sufis of each order guarded their traditions strictly and urged their disciples to refrain from entering more than one order.[35] The importance of the Sufis

in India, reflected, first in the recognition given to them by the chroniclers of the Mughal times.[36]

The Sufi influence in the Punjab during the late fifteenth and the early sixteenth century was as real and pervasive as in any other part of India. Before the Lodi times, besides Ali *Hujwiri, Shah Hussain, Sheikh Yaqub Zanjani, Sayyid Ishaq kaziruni, Sayyid Sarbuland* and *Shah Sarwani* had settled, lived and died in Lahore.[37] But the most prominent centre was to be found at Ajodhan (Pakpatan) the seat of *Sheikh Fariduddin Ganj-e-Shakar*, who was by far the most popular Sheikh of the Punjab. Sheikhs of the major or minor importance could be found in nearly all the important towns and in many a rural pocket of the Punjab before and after 1500 A.D.[38] The influence of these Sufi saints was not confined to Muslims alone. Many Hindus used to visit them for amulets and charms and it is probable that on such occasions they must have had enough opportunities to listen to their religious discourses. It is also possible that many of them might have been converted to Islam. Guru Nanak during his travels went to Muslim villages; he stayed near the graveyard in a *Takya* where Muslim *faqirs* generally resided.

The finest example of the impact of Islam and Sufism on the Hindu society was that it played a significant role in giving birth to the Sikh movement whose founder was Guru Nanak (1469-1539). Like the Sufis, the Guru strongly criticized the conduct and attitude of the *Brahmans, Jogis* and *Sidhs,* because, according to Guru the rigid observance of rituals only made a society sick and regressive. In a similar vein and for the same reasons he equally censured the growing evils that were creeping over the Muslim society. For the reconstruction of a new society Guru Nanak critically examined the basic principles of both the religions, and then evolved such an easy and practical way of life which, although it had its roots in both the religions, had its own distinctive features and outlook and went far beyond the ideological frame-work of both Islam and Hinduism.[39] Punjabi Sufism of Guru Nanak's period had evidently departed radically from the classical pattern of Arab and Persian Sufism.

The Sufis in the Punjab were the bearers of a rich long tradition of mysticism in Islam. In the Punjab a wide range of ideas in Sufism, came from several sources. In the first place there were quotations from the Quran which had served as the basis of mysticism and became a common heritage of the Sufis.[40] The Quran was the ultimate inspiration and guide in religious matters. Subsequently, it was declared that the Quranic injunctions were supplemented by the traditions. (*Hadis*) In theory, *Hadis* is the collection of sayings of the Prophet Muhammad (s) and the memory of the way in which the prophet had acted in certain circumstances

As it has already been mentioned earlier that *Kashf al-Mahjub* is first detailed and authentic work on Sufism. Essential principles of Ali Hujwiri's teachings developed the distinctive Persian Theosophy along with his older and younger contemporaries. He laid the foundation of the Sufi mysticism particularly in Punjab and rest of north-west India. During the next two centuries the Sufi tabaqat's flourished into well defined Sufi Silsilas. Hindus converted into Islam due to the charismatic personality and spiritual teachings of Ali Hujwiri. His popularity increased manifold. His teachings had profound effect on the way of life of the Punjabis. During his lifetime a large number of disciples had gathered around Ali Hujwiri. His works, however, were regarded as the epitome of Sufi truth. He is still commonly referred to *Data Ganj Bakhsh* (*The Bestower of Treasures*). His place became the common ground for the socio-religious understanding among the Hindus and the Muslims. People of the both communities explored each other's cultural and religious traditions, later on which evolved into a common cultural heritage of the Punjabis. Ali Hujwiri is not only famous for his book, *Kashf al- Mahjub*, his grave in Lahore, which is surrounded by a large marble courtyard, a Masjid and other buildings, is the most frequented of all the saintly shrines in the Punjab and one of the most famous in Pakistan.[41]

Ali Hujwiri was great upholder of the Shariat, and insisted that Sufis must learn and adhere well to the outward observances

of Islam. At the same time he was swift to defend Sufism from ignorant attacks by mere formalists.[42] He said that with the help of knowledge of the holy Quran and the traditions (*The Hadis*), the seeker succeeds in attaining the highest stages. His name is a household word and his mausoleum is the object of pilgrimage from distant places. Very few of those pilgrims have read or will ever read his book *Kashf al-Mahjub*. So his spiritual authority is prevalent over his literary genius and his persona transcends the boundaries of religion, culture and traditions and stands in its own right. Ali Hujwiri apparently entered on to the Sufi path at a very early age. He had received good education in learned sciences which is reflected in his learned references in his works. He was the contemporary of such well known and leading Sufi Sheikhs of their times as *Abul-Qasim al-Qushairi*, *Pir Abdullah Ansari* and *Abul-Qasim Gurgani* . In course of his spiritual journey to God, he travelled to many countries often alone and with hardships and met innumerable Sufi Sheikhs in the passing and had discourses with them which catered to his hunger for knowledge. All these above mentioned factors along with numerous others helped shape the personality which was so substantial and brilliant that its luster has not faded with the passage of centuries but has been getting more and more effervescent with time. His mausoleum stands obvious to this fact and has been centre of attraction in all ages. He started the tradition of the common kitchen and no one ever left the periphery of his Khankah hungry during his lifetime and tradition continues till present times in Punjab. This mark was followed by many eminent Sufi Sheikhs of his times as well as his followers namely, *Faridudin Masoud Ganj-e-Shakar* and *Khawaza Nizamuddin Auliya*, who had well established common kitchens (langar) in their own Khankahs. We also know of the influence of this tradition on the philosophy of Sikh Gurus who inculcated this tradition into the pillars of their religion and gave the concept of Langar (common kitchen) and Pangat(queue). This tradition is still followed in Gurudawaras which have a common kitchen as an indispensable element. The immediate effect of this system was that it united the masses irrespective of their caste, creed or colour.

Everybody was welcome in the kitchen without any prejudices. It has developed spirit of harmony, discipline and service and the will to give away something in the cause of humanity. It created and maintained feelings of brotherhood and equality between the different sections of society. In a Langar all the people sat in a line without any distinction to eat food cooked and served by persons of any caste. Langar became a symbol of equality and brotherhood. The pious, the rich, the needy came there to the Sheikh to request him to supplicate (to God) in their favour so that their wishes were fulfilled and in turn offered *Hadia* in the form of goods, money, eatables, clothes etc. these offerings although were for the Sheikh but he seldom has desires for them and handed them over to the needy. The money and eatables were deposited in the Common kitchen where the food was prepared by the masses for the masses. Everyone contributed in the common kitchen by the way of money as well as helping in the preparation of food and maintenance of the Khanqah. The differences of the rank, caste, colour were set aside and everybody ate the same food and sat on the same floor. Everybody left the Kahnqah with the blessings and invocations of the Sheikh. So the institution of common Kitchen in Punjab proved of great help in establishing social equality, in breaking bonds of caste system, in establishing dignity of labour and in developing spirit of service and unity.

In Punjab, the deep impact of Ali Hujwiri's personality and his popularity among the masses took roots in both the rural and the urban areas. His Khanqah exercised a deep spiritual, moral, social, political, economic and cultural influence all across the Punjab. He removed false beliefs and fears from the minds of the people and held out before them the prospects of hope, confidence, peace and salvation. During the period of Ali Hujwiri, the Hindus and the Muslims were completely separated from each other- socially, economically, culturally, politically and religiously,[43] his teachings were instrumental in bridging this gap that existed between the two communities. As Ali Hujwiri was one of the most distinguished Sufi saints of the Punjab, his traditions of poverty and selfless devotion to the cause of humanity are still sources of

inspiration to the Punjabis. His message was essentially a message of love. He believed that the highest form of religious devotion was to bring happiness to the hearts of men. To him all human beings, whatever their caste, colours or creed, were the same. He did not simply spin these ideas but expressed in his life the accumulated wisdom of the mystic creed. Sufi disciples gathered round their *Murshids, Sheikhs* or *Pirs* to learn the emotional and intellectual faculties of Ali Hujwiri. The urs ceremonies celebrated in the Khanqah of Ali Hujwiri at Lahore developed into significant cultural celebrations and are eagerly awaited by the Hindus and the Muslims. From the eleventh century onwards, the contacts and conflicts between Sufis and Yogis became more frequent and meaningful in Punjab. The various branches of Sufis and Yogis were significantly influenced by Ali Hujwiri.

Ali Hujwiri was followed by saints like Sultan *Sakhi Sarwar*, *Sheikh Azizuddin Makki* and *Syed Ahmad Tirmizi* who further popularized the traditions of mystic love and goodwill in the State.[44] Ali Hujwiri built the ideological structure of Indo-Muslim mysticism during the early medieval period. An analysis of the development of Muslim mystical thought in India shows that the Punjab acted not merely as a repository of the Muslim mystical traditions but a focal point in the process of its diffusion. All the classical mystic writings like *Kashf al-Mahjub, Awariful Maarif, Futuhat-e-Makkiya* and *Masnavi* of Jalaluddin Rumi were first received, analyzed and accepted in Punjab and then transmitted to the rest of the India. A part from Sufi mystical thought, in the 15th - 16th centuries, Punjab experienced a new spurt of religious activities initiated by the Bhakti saints, Sadhus and Sikh Gurus. Like Ali Hujwiri, Guru Nanak also had a very catholic, dynamic and comprehensive concept of religion. Guru Nanak's use of Punjabi as a vehicle for the communication of ideas as was done by Sheikh Farid, encouraged the subsequent production of literature in the Punjabi language. 45

As Ali Hujwiri's original version of *Kashf al-Mahjub* is available only in Persian, Punjabi readers are not able to have benefits from it. That is why it was decided by Department of

Literary Studies, Punjabi University, Patiala to translate *Kashf al-Mahjub* into Punjabi language. It was translated to Punjabi by the renowned scholar of Punjabi and Persian Dr. Kala Singh Bedi. This Punjabi translation is considered to be most authentic translation of *Kashf al-Mahjub.* It was published by Publication Bureau, Punjabi University, Patiala, (India) in 1989. Due to the non availability of sources of Sufism in Punjabi language, Punjabi University, Patiala, created a *Baba Farid Centre for Sufi Studies*. The establishment of this centre would surely bridge the gap between the original sources of Sufism and help to understand the contemporary social issues of the Punjabi society in a wider perspective. If a volume on *Sheikh Ali Hujwiri; His life and Contributions* is compiled, it will not only be a fitting tribute to the memory of Sheikh Ali Hujwiri, but will also be a contribution of abiding value to the understanding of the history of the growth and development of mysticism in Punjab and the social and religious life of the people of the State.

Notes and References

1 Hari Ram Gupta, *History of the Sikhs, the Sikh Gurus, 1469-1708,* Munshiram Manoharlal, New Delhi, 2000, reprint, p .1

2 Hari Ram Gupta, *History of the Sikhs, the Sikh Gurus, 1469-1708,* pp. 9-10

3 J.S. Grewal, *Miscellaneous Articles*, Guru Nanak University, Amritsar, 1974, p. 2

4 S.R. Sharda, *Sufi Thought*, Munshiram Manoharlal, New Delhi, 1974, p. 50

5 S.A.A, Rizvi, *The Wonder that was India, 1200-1700,* Rupa & Co, New Delhi, 1993, vol. II, pp. 10-11

6 Saiyed Athar Abbas, Rizvi, *The Wonder that was India, 1200-1700,* p. 11

7 Fauja Singh, *The History of the Punjab, (A.D 1000-1526)*, volume III, Punjabi University**,** Patiala, 1972, p. 14

8 Saiyed Athar Abbas Rizvi, *The Wonder that was India, 1200-1700,* p. 12

9 P.N. Chopra, (ed.), *A New Advanced History of India,* Prentice Hall of India, New Delhi, 1996, p.2

10 S.R. Sharda, *Sufi Thought,* p. 60

11 Fauja Singh, *The History of the Punjab, (A.D 1000-1526)*, volume III, p.14

12 S.R. Sharda, *Sufi Thought,* p. 61

13 S.R. Sharda, *Sufi Thought,* p. 62

14 Jawid A. Mojaddedi, *The Biographical Tradition in Sufism, the tabaqat from al-Sulami to Jami,* Curzon Press, Surrey, 2001, p.125

15 Masood Ali Khan, *Sufism, Tenets, Orders and Saints,* Anmol Publications, New Delhi, 2003, p. 331

16 Jawid A. Mojaddedi, *The Biographical Tradition in Sufism, the tabaqat from al-Sulami to Jami,* p.125

17 Masood Ali Khan, *Sufism, Tenets, Orders and Saints,* p.331

18 Surinder Singh, Ishwr Dyal Gour, *Sufism in Punjab, Mystics, Literature and Shrines,* Aakar Books, New Delhi, 2009, p.181

19 Muhammad Sultan Shah, *A Study of English Translations of Kashf al-Mahjub,* Lahore, 2004, p.10

20 Ernst Carl, W. *Foreword to Revealing the Mystery (Kashf al-Mahjub)* R.A., Nicholsons translation, New York, 1999, reprint, p.III

21 Ali bin Uthman al-Hujwiri, *The Kashf al-Mahjub,* English translation by Reynold A. Nicholson, Taj Company, Delhi, 1982, p.7

22 Jawid A. Mojaddedi, *The Biographical Tradition in Sufism, the tabaqat from al-Sulami to Jami,* p. 126

23 Jawid A. Mojaddedi, *The Biographical Tradition in Sufism, the tabaqat from al-Sulami to Jami,* p. 127

24 Jawid A. Mojaddedi, *The Biographical Tradition in Sufism, the tabaqat from al-Sulami to Jami,* p. 129

25 Surinder Singh, Ishwar Dyal Gour, *Sufism in Punjab, Mystics, Literature and Shrines,* p. 180

26 Saiyid Athar Abbas Rizvi, *A History of Sufism in India,* Munshiram Manoharlal Publishers, New Delhi, 1975, pp.62-63

27 Jawid A. Mojaddedi, *The Biographical Tradition in Sufism, the Tabaqat from al-Sulami to Jami,* p. 146

28 Dara Shukoh, *Safinat al-Auliya,* Kanpur, 1900, p.146

29 Muhammad Sultan Shah, *A Study of English Translations of Kashf al-Mahjub,* Lahore, p.10

30 Jawid A. Mojaddedi, *The Biographical Tradition in Sufism, the tabaqat from al-Sulami to Jami,* p.142

31 Earnst Carl W. *Foreword to Revealing the Mystery (Kashf al-Mahjub*, p.IV

32 Ali Huwiri, *Kashf al-Mahjub,* p.6

33 Saiyid Athar Abbas Rizvi, *A History of Sufism in India,* p.68

34 Sayid Athar abbas Rizvi, *A History of Sufism in India,* p.113

35 Saiyed Athar Abbas Rizvi, *The Wonder that was India,* p.239

36 J.S. Grewal, *Guru Nanak in History,* Publication Bureau, Panjab University, Chandigarh, 1969, p. 71

37 Syed Muhammad Latif, *Tarikh-e-Lahore,* Calcutta, 1888, pp. 164-167

38 J.S. Grewal, *Guru Nanak in History,* p.77

39 J.S. Grewal, *Guru Nanak in History,* p.83

40 Fauja Singh, *History of the Punjab (1000-1526),* pp.17-18

41 J.S. Grewal, *Guru Nanak in History,* p.77

42 Ali Hujwiri, *Kashf al-Mahjub,* p. VI

43 Ali Hujwiri, *Kashf al-Mahjub*, p. XII

44 Khaliq Ahmad Nizami, *State and Culture in Medieval India,* Adam Publishers & Distributors, New Delhi, 1985, p.265

45 Khaliq Ahmad Nizami, *State and Culture in Medieval India,* p.270

ISSN: 1992-6545

Printing : Punjab University Press, Lahore

Address : Deptt. of Punjabi Language & Literature,
Punjab University Oriental College,
Allama Iqbal Campus, Lahore. (Pakistan)

E-mail : info.punjabi@pu.edu.pk

Tel./Fax No. : 042-99210834

Price : Rs. 250/- (in Pakistan)
: US $. 10/- (Abroad)